HAL
open science

A ló szerepe a késői avar társadalomban a Kárpát-medencében

Ilona Bede

To cite this version:

Ilona Bede. A ló szerepe a késői avar társadalomban a Kárpát-medencében. LISKA András; SZATMÁRI Imre. Sötét Idők Rejtélyei, 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén, Nemzetközi régészeti Konferenciakötet, Békéscsaba, 2012, , pp.187-260, 2012, Tempora Obscura III, 978-963-7219-81-8. hal-02023097

HAL Id: hal-02023097

https://hal.science/hal-02023097v1

Submitted on 18 Feb 2019

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

SÖTÉT IDŐK REJTÉLYEI

TEMPORA OBSCURA 3.

TEMPORA OBSCURA 3.

SÖTÉT IDŐK REJTÉLYEI

6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén

A 2011-ben Békéscsabán megrendezett konferencián elhangzott előadások

Szerkesztette:
Liska András – Szatmári Imre

BÉKÉSCSABA
2012

Technikai szerkesztő:
Hermán Zsuzsa

A borítót tervezte:
Fái Noémi

Angol nyelvű fordítás:
Kulcsár Valéria

A kiadvány megjelenését támogatta:

Békés Megyei
Intézményfenntartó
Központ

© Szerzők, 2012
© Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2012

ISSN 2063-2517
ISBN 978-963-7219-81-8

Kiadja a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba, 2012
H-5600 Békéscsaba, Széchenyi u. 9. • Telefon/Fax: 00 36 66 323 377
Honlap: www.munkacsy.hu • E-mail: mmm@bmmi.hu
Felelős kiadó: dr. Szatmári Imre megyei múzeumigazgató

Nyomtatás: Kolorprint Kft., Békéscsaba
Felelős vezető: Knyihár János

TARTALOM

Szatmári Imre: Előszó 7

Bajkai Rozália: Egy késő avar kori település kutatási lehetőségei az Alföld
północki peremén. Hajdúnánás–Mácsi-dűlő 9
Research possibilities of a Late Avar settlement at the northern edge
of the Great Hungarian Plain. Hajdúnánás–Mácsi-dűlő 33

Szelekovszky Márta: Avar kori telep- és temetőrészlet feltárása a Hajdú-Bihar
megyei Furta határában. Előzetes jelentés 45
Excavation of a settlement and cemetery part of the Avarian Age in the vicinity
of Furta (County Hajdú-Bihar). Preliminary report 61

Szabó Géza: Rejtélyes körárkok. Adatok az avar kori településszerkezethez 63
Enigmatic circular ditches. Some data on the settlement system of the Avarian Age 90

Kolozsi Barbara – Szabó László: Avar falu a Hortobágy határán 93
An avar settlement on the periphery of Hortobágy 108

Pap Ildikó Katalin: Koraközépkori településrészlet Kemenespálfa-Zsombékoson
(Vas megye) 119
Early Medieval part of settlement at Kemenespálfa-Zsombékos (County Vas) 163

Bede Ilona: A ló szerepe a késő avar társadalomban a Kárpát-medencében 187
Horse in the Late Avarian society of the Carpathian Basin 223

Paja László: Nem szokványos helyzetű embertani leletek vizsgálata.
Kecskemét–Galambos I–II. lelőhely 261
Examination of anthropological remains found in unusual position
in Kecskemét–Galambos site I–II 274

Szalontai Csaba: Egy eddig ismeretlen földvárról Csanádpalota határában 275
An earlier unknown hill fort from the vicinity of Csanádpalota 296

TARTALOM

Ján Beljak – Noémi Pažinová: Das Gehemnis der Frühmittelalterlichen Wälle im Zvolener Talkessel (Slowakei) 297
Rejtélyes kora középkori sáncok a Zólyomi-katlanban 324

Szűcs Melinda: Rúnafeliratos tárgyak a Kárpát-medencében 325
Objects with rune inscription in the Carpathian Basin 336

Gyula Ferenc – Kenéz Árpád: Talányos magleletek a népvándorlás korából 337
Enigmatic seeds from the Migration Period 353

Szabó Béla: A kijevi rusz fegyverzete a 9–11. században – régészeti feltárások és orosz források alapján 355
The armament of the Kievan Rus in the 9th–11th centuries on the basis of archaeological evidence and Russian literary sources 374

Horváth Ciprián – Merva Szabina – Tomka Péter: Oroszvár (Rusovce, Sl.) 10–11. századi temetője 375
10th–11th century cemetery of Oroszvár (Rušovce, Slovakia) 404

Takács Miklós: A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény-lelőhelyeinek térképészeti vonatkozásairól – Másodszor – 405
Über die kartografischen Aspekten der Keramikfunde des 10–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken – Zum zweiten Mal 489

Kiss Gábor – Zágorhidi Czigány Balázs: A Vas megyei Őrség településtörténeti előzményei 501
Antecedents of the settlement history of region Őrség (County Vas) 537

Gábor Olivér: Szent István király és a pécsi ókeresztények 539
King Saint Stephen and Early Christians of Pécs 559

Mende Balázs Gusztáv: Hogyan ne azonosítsuk az Árpád-házi királyokat? 561
How not to identify kings of the Árpád Dynasty? 572

ELŐSZÓ

Tempora obscura, azaz *Sötét idők* … ezzel a sorozatcímmel indult útjára még 2006-ban egy kezdeményezés, egy tervezett konferenciasorozat, amelynek tárgya a népvándorlás kor és a kora középkor időszakát felölelő évszázadok számunkra még ismeretlen (azaz homályba burkolózó, sok esetben pedig egészen sötétben maradó) történeti és főként régészeti kérdéseinek felvetése, s lehetőség szerinti tisztázása, megvilágítása.

A 2006. évi első debreceni nemzetközi régészeti konferencia a falvak általános kutatásához, a 2008. évi második, szintén Debrecenben szervezett tudományos tanácskozás pedig a falvak lakóinak megismeréséhez kapcsolódott. A kezdeményezés sikerét bizonyította mindkét alkalommal a kimagaslóan sok előadás. A szervezők azonban természetesen nem elégedtek meg pusztán a konferenciák megszervezésével és azok kedvező visszhangjával, hanem az elhangzott előadásokat a kiadás szándékával össze is gyűjtötték. Alapos nyomdai előkészítést követően az első konferencia anyaga 2011-ben jelent meg két impozáns kötet formájában, amellyel a szerkesztők nemcsak a szakma képviselőit lepték meg, hanem a korszak iránt érdeklődő közönséget is. A Déri Múzeum Régészeti Tárának kiadványaként Debrecenben, *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében* címmel megjelent két súlyos kötet figyelemre méltó gyönyörű kivitele és gazdag tartalma okán egyaránt.

A debreceni kollégák kezdeményezését a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága régész munkatársai folytatták azzal, hogy 2011. január 19–21. között Békéscsabán megszervezték a harmadik, debrecenihez hasonló nemzetközi régészeti konferenciát *a Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén* címmel. A háromnapos konferencia ezúttal is kitűnő hangulatban, baráti légkörben folyt, s kapcsolódott hozzá a Munkácsy Mihály Múzeumban egy nagyszerű régészeti kiállítás is, *Rejtélyek a múltból* címmel. A 2011. január 21 – május 29. között bemutatott kiállítás a Békés megyében eddig megrendezett régészeti kiállítások között a legnagyobb szabású volt; sajátos megközelítésével, szokatlan koncepciójával, igényes kiállítási katalógusával országos érdeklődést váltott ki, s bekerült – vidéki múzeumok közül egyedül – az Év kiállítása pályázat első öt kiállításába.

ELŐSZÓ

A békéscsabai konferencián elhangzott előadásokat, illetve a nyomda számára is leadott kéziratokat e kötetben bocsátjuk – megelőzve a folyamatban lévő második debreceni konferencia anyagának kiadását – a szakma képviselői és a kedves olvasó elé. Szándékunk az volt, hogy a sikerrel indult nemzetközi konferencia folyamatosságát fenntartsuk, s a konferencia előadásainak publikálási lehetőséget is biztosítsunk. A kiadvány küllemében szintén igyekeztünk fenntartani a célt, hogy a *Tempora Obscura* sorozat remélhetőleg egymást követő kötetei is a konferencia meghatározott keretein belül érintett témák egységes megjelenését tükrözzék. A konferencia megszervezésében és a kötet előkészítésében vállalt lelkes munkájáért külön köszönettel tartozunk Borbély Zsuzsának.

A kötet összesen tizenhét, tudományos igénnyel megírt tanulmányt tartalmaz; igen változatos, valóban érdekes témákat közvetít, kérdéseket fölvetve, több esetben kifejezetten a tapasztalatcsere, az információcsere céljából, s minden esetben az eszmecsere szándékával.

E kötet egyaránt bizonyítja egy-egy, külön szempontok szerint meghatározott, behatárolt korszak alaposabb, széles kitekintésű vizsgálatának létjogosultságát és szükségességét, továbbá a konferenciákon – ha kell, nemzetközi konferenciákon – felvetődő kérdéskörökhöz kapcsolódó, a kutatók idősebb és fiatalabb korosztálya közös eszmecseréjének fontosságát, valamint azt is, hogy a vidéki múzeumok napjainkban komoly szakmai műhelyek szerepkörét töltik be, épp úgy, ahogy eddigi történetük során mindig.

Békéscsaba, 2012. szeptember 30.

Szatmári Imre

BEDE ILONA

A LÓ SZEREPE A KÉSŐ AVAR TÁRSADALOMBAN A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN[1]

Az egész avar korban, de még a népvándorlás kori Európában,[2] valamint a széles sztyeppe világában a halott mellett viszonylag gyakran kerül elő ló is. Ez a szokás különböző módon jelenik meg: egész- vagy részleges állatot temettek el, ritkábban csak egy-egy csontot, lószerszámot vagy esetleg lovat szimbolizáló tárgyat. Erre a sokszínűségre sokféle rítus alapú magyarázatot találunk a régészeti szakirodalomban. Így például a sírokban a ló lehet ételadomány, állati áldozat, amulett, státusz szimbólum, a halott vagyona, vagy a másvilágra elkísérő társ. Vizsgálataim során arra keresem a választ, hogy lehet ezeket egymástól megkülönböztetni és meghatározni a tényleges jelentésüket a régészeti leletek segítségével. Továbbá arra, hogy mit jelenthetnek ezek az adott közösség lovakkal kapcsolatos reprezentációs rendszerében.

A vizsgálat tárgya a késő avar kori társadalom elemzése a korszak temetőiben a ló jelenléte és hozzá kapcsolódó rítusok értelmezése alapján. Vizsgálni kívánjuk azt is, hogy melyek azok a mögöttes gondolatok, amelyek a rítust meghatározták, továbbá ezek milyen módon jellemezhetik a társadalmat. Még rövidebben megfogalmazva: hogy és miért temették el a lovat, vagy annak szimbólumát.

A VIZSGÁLAT CÉLKITŰZÉSEI ÉS ELMÉLETI KÖRNYEZETE

A temetkezési rítust egy adott társadalomban meglévő közösségi reprezentációk fogalmilag és gyakorlatilag is meghatározzák. A francia szociológus Godelier Maurice szerint, az utóbbiak az emberek környezetét reprezentálják, és kétféle megjelenési formájuk van: az egyik egy

1 Az előadás és a cikk címe a Panthéon-Sorbonne Párizs 1-es egyetemen Master képzés közben végzett két szakdolgozatom (BEDE 2008; 2010) és a folyamatban lévő PhD dolgozatom címével azonos. Szakdolgozataim témavezetője Pr. Burnouf Joëlle (Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne) volt, konzulensei pedig Kazanski Michel (CNRS), Périn Patrick (Musée d'Archéologie nationale) és Peytremann Édith (INRAP) voltak. Doktori témavezetőm Kazanski Michel és Vida Tivadar (ELTE).
Ezt a cikket dr. Végh László emlékére szeretném dedikálni, aki állatorvos volt Békéscsabán, és a történelem, ill. a régészet iránt nagyon érdeklődött, és a régészeti pályámat nagyban támogatta. Sajnos túl korán ment el.

2 MÜLLER-WILLE 1970–1971; OEXLE 1992; MANFRED 2006; DIERKENS *et al.* 2008.

technológiai-gazdagsági, a másik pedig egy képzeletbeli reprezentációra és értékekre épül.[3] Ez alapján mondhatjuk azt, hogy a temetkezési rítus – és általánosabban bármilyen ember akció – az elképzeléseknek és szimbólumoknak a megvalósítása. A temetkezési ideológia *„egy kettős beszéd: egyrészt a halálról, egyenes kapcsolatban kollektív reprezentációkkal, másrészt a halottakról és ezeken keresztül az élők társadalmáról”* ad képet.[4] Ebben az értelemben az avar korban a ló szerepe a sírban, a temetkezési rítusban és halálról szóló elképzelésben jelzi az avar társadalom elképzeléseit. Ezt erősíti francia antropológusok véleménye is, akik szerint a temetkezési rítusok jelentésének értelmezése beszámolhat az adott közösség *„ideológiájáról és a társadalmi, gazdagsági struktúráról”*.[5]

Ha a temetkezési rítus gondolatok, szimbólumok és tudások összességét illusztrálja, akkor annak olyan kódolt jelenségnek kell lennie, amely az adott közösségen belül teljességgel normalizált, hiszen a közösségi szabályok összessége olyan temetkezési „módszert”, illetve szokást eredményez, amely mindenki számára érthető. Kérdés az, hogy hogyan lehet és kell értelmeznünk a különböző temetkezési módszereket. Melyek voltak azok a „hátsó” gondolatok, amelyek az adott rítust létrehozták? Hozzá kell tennünk azt is, hogy a fentieken túl jelentősen befolyásolhatják a temetkezési rítust a mindennapi élet gyakorlati kényszerűségei is, amelyek azonban ma már régészeti módszerekkel nem, vagy alig-alig értelmezhetők. Fontos kérdés tehát, hogy a ló- és lovas temetkezések sokszínűsége mind különböző jelentést is hordoz-e, vagy ezeknek az eltéréseknek csak „gyakorlati” okokat tulajdonítsunk? Ez utóbbit illusztrálja a magyar kutatásnak az a korábbi álláspontja, mely a részleges lovak mögött az elszegényedést látta.[6] Magyarázhatjuk továbbá a sokszínűséget azzal is, hogy minden családnak, közösségnek voltak, lehettek olyan egyedi eljárásai és egyedi vonásai a temetkezés során, amelyről ma már ugyancsak nincsenek régészetileg is értelmezhető nyomok.[7]

Vannak-e a közösségnek a temetéssel kapcsolatban szociális és szimbólumi elvárásai? Hogyan lehet a lóval vagy ló nélkül történő temetkezést a társadalmon belül értelmezni? Mindezek alapján milyen a késő avar kori társadalom struktúrája, rendszere? És ebben a társadalomban mit képvisel a ló és a lovas, mi a pontos helyük és státuszuk?

3 GODELIER 1984.
4 MASSET–SELLIER 1990. 5.
5 DUDAY–SELLIER 1990. 12.
6 BÓNA 1979. 19.
7 A régészetileg nehezen értelmezhető egyedi elemekre igen jó példa Kaneto Shindo „A Kopár Sziget” című filmjének az a jelenete, amikor egy szegény gyermeke mellé az anya hirtelen ötlettől vezérelve az utolsó pillanatban odatemeti a gyerek szablyáját is. Ez a lépése a film szerint nem volt része a rítusnak. Ma azonban régészetileg mégis rítusként kezelnénk. Ráadásul a sír környezete (egy kopár sziget tetején, magányosan eltemetett gyermek) és a szablya alapján régészeti értelmezést is adnánk, és pl. magas rangú család tagjának is tarthatnánk a sírban nyugvót, miközben ennek nincs köze a tényleges valósághoz (1. kép).

A ló a nomád ember *„legértékesebb vagyona,* [és] *a gazdáját követte a sírba”*.[8] Kérdés az is, hogy az egykori nomád társadalom az életmódváltás után is őrzi-e a régi szokásokat, és ha igen, akkor miért.

Érdekes módszertani kérdés az is, hogy a leletek segítségével hogyan lehet felidézni azt a gondolati folyamatot, ami éppen azt a temetkezési „módot” eredményezte. A tanulmányom másik célja egy újabb vizsgálati rendszert kialakítani a ló- és lovas sírok vizsgálatára, azért, hogy, ezekre a kérdésekre válaszolni tudjunk. Az is következik ebből, hogy egy sírt mindenképpen egy egységnek kell tekinteni, úgy mint az emberi gondolatok, társadalmi szimbólumok, valamint elméleti és gyakorlati tudás összességének megvalósulását. A sírokban előkerülő tárgyakat vagy csontokat mindig kontextusban találjuk, és ezeket a rítusok, gesztusok összességének eredményeként kell vizsgálnunk, és effajta nyomaikra is kell figyelnünk. A sírok és a temetők tehát a temetkezési rendszerben vesznek részt, és ezek a temetkezési rítusoknak, gesztusoknak az eredményei. A régészet egyik feladata, hogy az apró nyomok segítségével kutassa ezeket, továbbá, hogy ezekből a temetkezési rítust rekonstruálja, és az eredeti gondolatokat, nézeteket értelmezze. Ez nyilvánvalóan nem lehet teljesen objektív, hiszen a kapott eredményt a kutató tudása, elképzelései és motivációi az interpretációnál nagyban befolyásolják, de mégis érdekes és hasznos is a régészeti leleteket ilyen megközelítéssel vizsgálni.

VIZSGÁLATI RENDSZER

Hogy a fenti kérdésekre válaszokat találjunk, kialakítottam egy vizsgálati rendszert, amely elvileg az egész temetkezési rendszert analizálja úgy, hogy a rítus minden apró elemét figyelembe veszi. Ezek az elemzések egyébként szokásos vizsgálatok lehetnek egy embersír esetében, de talán kevésbé az egy állatnál, még akkor sem, ha emberrel együtt temették el, s különösen nem, ha önállóan, külön sírban. Vizsgálatunk során tehát a teljes, a részleges vagy a jelképes lovat olyan szemlélettel elemezzük, mintha az a temetés főszereplője lenne, de ezzel együtt természetesen a rítus során keletkezett „mellékletként” is; valamint a többi állattal szintén összehasonlítom a temetkezési rítusát.

8 TOMKA 1992. 972.

1. LÓ MINT EGYÉN…

Először, úgy vizsgáljuk a lovat, mintha a ló lenne a főszereplő. Ez nyilván inkább teljes és talán a részleges lótemetkezések esetében érvényes, de ugyanígy vizsgáltuk pl. a lószerszámos temetkezéseket is.

Kiindulásként a temetési szerkezetet, a sírt kell megismernünk. Az egyik kérdés az, hogy mennyi „energiát" fektettek be a temetési rítusba. Úgy kezeljük a sírt, mintha az a halott felé irányuló gondoskodás tárgya lenne, és ezt az energiát, a „befektetett" gondoskodást akartuk mérni néhány kritérium alapján.

A mélységnél Makoldi Miklós is felhívta a figyelmet arra, hogy több avar kori temetőben *„a lovat sohasem temetik mélyebbre, mint a lovast, sőt általában magasabban helyezkedik el vagy vele egy szinten"*.[9] Mivel én is ugyanazt a tényt figyeltem meg a szarvas-rózsási temetőben, de még más helyen is, megállapítottam, hogy ez a gesztus „ritualizálása": figyeltek a mélységre, és ez a ló és az ember közötti – előttünk nem ismert – kapcsolatot is jelzi.[10] Ez a szokás nem lehet teljesen ugyanaz, mint a lovas síroknál, ahol egy szinten temették a lovast és lovát, ráadásul a többi sírnál lényegesen mélyebben.[11] A szélességekről azt is megfigyeltem, hogy a szarvas-rózsási, valamint tiszafüred-majorosi lovakat sokszor nagyon keskeny sírgödrökben temették el, ami nagyon komoly gyakorlati feladat lehetett (a többségnek a szélessége 35 és 85 cm közötti).[12] Vajon mi lehetett az oka annak, hogy ilyen nehéz megoldást választottak?

Egy másféle kritérium a befektetett gondoskodás értelmezésére a sír kialakítása. Ez alatt a sírgödörnek a vízszintes és függőleges alakját értem. Itt igen nagyok is lehetnek az eltérések, néhol egészen nagy energia befektetése is megfigyelhető, mint pl. fülkesíroknál.

Vizsgáltam a sír építkezési berendezéseit is, mint például a cölöpnyomok vagy a sírkamra, valamint a tartalmát, amely ugyan nem temetési lelet, de a rítusban szerepel, mint a koporsó vagy a kőpakolás. E kritériumok összessége adja meg a halott környezetét, és mutatja egyúttal az irányában kifejtett energiát, illetve tiszteletet is. Ezek a kritériumok pedig jelezhetik a sírok közötti gondoskodás-, illetve fontosságkülönbségeket is, ugyanúgy, mint az embereknél. Ez leginkább a „magányos lósíroknál" lehet igaz, különösen akkor, ha ugyanazt a szerkezetet építették a ló számára, mint az embereknek.

A második lépés az egyén vizsgálata, jellemzően annak a csontvázán keresztül. A kiindulási logikában a lócsontváz feldolgozása azonos az ember csontváz vizsgálatával. A legelső a

9 MAKOLDI 2008. 128, 56. j.
10 BEDE 2008. 83–84; BEDE 2010. 111, 117.
11 MAKOLDI 2008. 132, 77. j.
12 BEDE 2008. 83.

váz helyzete a sírban: a test, fej és végtagok pozíciója. Lótemetkezéseknél is figyelni kell a temetkezési formára: a csontváz teljes vagy részleges, illetve hiányos-e. Ezt követően: anatómiai rendben van-e a test, vagy fel van darabolva? Utóbbi esetében még arra is figyelni kell, hogy a csontok szét vannak-e szórva a sírban, vagy egy bizonyos rendben vannak-e eltemetve. Ezek a megfigyelések a tafonómiára utalnak. Az antropológusok számára a tafonómiai folyamat a (ló)halál(a) és a feltárás közötti jelenségeket jeleníti meg, amelyeket a testtartósítás, testhelyzet és a külső természeti anyagok is befolyásolnak. Például a csontok szétszóródása a temetkezési szokás következménye is lehet, de lehet állatjárás által megbolygatott is. Fontos kérdés lehet pl. az is, hogy egy keskeny gödörbe hullamerevség előtt vagy után temették el a halott lovat. Ez a kérdés egészen biztosan befolyással lehetett a sírstruktúrára és a sír berendezésére is, más szóval a sír „működésére" is. Így tehát a tafonómia faktorok vizsgálata felvilágosíthat a temetkezési rítusról.[13] Erre Tomka Péter már felhívta a figyelmet avar kori koporsóval temetett embersíroknál,[14] csak nem tafonómia folyamatnak nevezte a figyelését.[15]

A fentieken túl természetesen a klasszikus archeozoologiai vizsgálatokat is figyelembe kell venni, mint pl. nem, életkor, valamint mortalitás (halál oka és kora) és a patológiát (pl. zablahasználat nyomai).

A tafonómia és a mortalitás vizsgálata a ló halála körüli (*ante* és *post mortem*) kezeléséről is tájékoztathat, és a következő kérdésekre segíthet válaszolni: hogyan és mikor ölték meg a lovat és hogyan temették el. Egy újabb régészeti vizsgálatot lehetne még hozzátenni ezekhez: a temetési archeoentomológiát vagy rovartant, amely a sírokban talált fosszilis ízeltlábúakat, az úgynevezett temetőbogarakat vizsgálja. A holttest elporladása közben ezek különböző csoportokban jelennek meg úgy, hogy mindegyiknek külön funkciója, és biológiai ciklusa van, valamint mindegyik csak egy bizonyos fázisban lehet jelen. Ha sírban valamelyik bogárcsoportot felismerjük, tudhatjuk például, hogy a halála után a ló szabad levegőn maradt-e és mennyi időre. Ezt követően a temetkezési szokást és a temetés időtartamát is kikövetkezethetjük.[16] Az archeobotanika is hasznos eredményeket tud nyújtani a régészetnek és a temetkezési rítus megismerésének. A szemmel láthatatlan maradványok elporladt tárgyakra, valamint temetkezési szokásokra is visszautalhatnak (párna, virágok, bebalzsamozás, stb.). Az utóbbi, egyrészt sokat mondhat a ló iránti gondoskodásról, másrészt a temetkezési rítus folyamatáról és kezeléséről is.

13 DUDAY–SELLIER 1990. 12.
14 TOMKA 1979. 48–52.
15 Az embersír tafonómia vizsgálatáról: DUDAY 2005a; DUDAY 2005b; DUDAY 2009.
16 HUCHET 1996.

A harmadik lépés a tárgyak feldolgozása. Garam Éva tette fel azt a kérdést, hogy *„Miért vannak különbségek a lószerszámok között?”*.[17]

Itt a megszokott tipológiai vizsgálat segítségével a tárgy tulajdonságai (anyag, forma, méret, díszítés, technika, stb.) egy minőségi meghatározást is megengednek. Fontosnak tartom továbbá a tárgyak bizonyos külső tulajdonságait is: például sokat számít, és sokat mond a temetési rítusról a tárgyak pozíciója a sírban, a tárgyak asszociációja (azaz társítása) egy halott mellett, valamint a tárgyak gyakorisága a temetőben és kultúrkörben, ebben az esetben nyilván lótemetkezéssel együtt.

Tárgyak összefüggései alapján László Gyula 5 társadalmi kategóriát hozott létre. A társadalmi struktúra vizsgálata tárgyak alapján ismert eljárás,[18] és pl. a Meroving-kutatásra is jellemző,[19] annak ellenére, hogy a módszert többen kritizálták.[20] Mivel azonban egy sír gazdagsága nem lehet azonos a halott gazdagságával, manapság több kritériumot használunk a temető társadalmi elemzésére, mint például a sír kialakítása vagy a temetkezési szokás.

Már többen rámutattak arra is, hogy az avar kori síroknál fontosnak tűnik a ló jelenléte, a fegyverek és a díszített övgarnitúra egymáshoz való viszonya.[21] Ezek alapján történt meg az önálló lósírok és a fegyveres vagy övveretes emberek összevetése.[22]

Közös temetkezés esetében feltettem azt a kérdést, hogy a leletek közül kinek mit temettek el. Erre az a kézenfekvő válasz, hogy a tárgyakat az embernek temették el. Mégis felvetődik a lehetőség arra, hogy másképpen is lehet-e a sírban talált leleteket elemezni (pl. a Komárom-hajógyári lovaknál a lófejekhez temetett favödrök).

2. LÓ MINT MELLÉKLET…

A következő lépésben a lovat úgy vizsgáljuk, mint a halott melléklete. Ilyenkor természetesen a ló és az ember kapcsolatait vizsgálom.

Ezt követően az eltemetett népesség polarizálódását kívánom megvilágítani, azt, hogy kit hogyan és hol lehetett eltemetni? Garam Évának egy másik fontos kérdése az volt, hogy: *„Miért hiányzik a ló sok késői sírban, miközben máshol az összesnek a fele lósír?”*.[23] Kiknek volt olyan kiváltsága, mely szerint neki járt ló a sírba?

17 GARAM 1987. 92.
18 LÁSZLÓ 1955. 145.
19 CHRISTLEIN 1973. 147–180.
20 Pl. PÉRIN 1998. 169–183.
21 ZÁBOJNÍK 1995. 231–233; CSIKY 2009. 59, 242–244.
22 GARAM 1995. 354–368, 390–423; JUHÁSZ 2006a. 205.
23 GARAM 1987. 92.

Vizsgálandó az is, hogy nem és/vagy életkor kritérium létezett-e a késő avar kori temetkezési rendszerben. A népesség mely része számára volt fenntartott a ló, és ennek mi lehetett a jelentése?

Voltak-e a felnőttektől eltérő, a fiatalabb lovasokra jellemző további különleges megoldások? Fontos kérdés az is, hogy a nemtől és az életkortól függött-e az alkalmazott rítus.

Ló és ember kapcsolat a sírban az elhelyezkedésüktől is függ. Kiss Attila Kovrig Ilona nyomán megállapította, hogy a ló pozíciója a sírban a nyeregbeszállási módot is reprezentálhatja.[24] A ló elhelyezkedésének vizsgálata felvilágosíthat a ló és ember közötti kapcsolatról, továbbá még a ló társadalmon belüli helyéről, vagy a hitvilágban betöltött szerepéről is. A fülkesírokban a lovat általában az aknába helyezték, így a halott feje mögött, illetve fölött volt eltemetve. Ilyen esetben felvethető, hogy lehetett-e védő, bajelhárító szerepe a halott mellett. Vagy például el lehet-e képzelni azt, hogy ez a pozíciója a fülke bejáratánál azt jelképezte, hogy a halott lelkét vezette át a túlvilágra?

Az önálló gödörbe temetett ló- és ember gyakran összevethető, mert *„összetartozásuk egyértelmű”*.[25] Juhász Irén megjegyezte, hogy *„ennek a temetési formának két változata vált ismertté, egyik, amikor közvetlenül egymás mellett van a két sír, a másik, amikor nagyobb távolságra vannak egymástól”*.[26] Az azonos tárgytípusok és tárgyak relatív kronológiája alapján lehet az egyéneket társítani, de ezenkívül az egymáshoz való közelségük is segíthet ebben. A tiszafüred-majorosi temetőben lévő lósírok például „gazdájuk”-hoz képest igen szabályosan, kötött rítusban[27] helyezkednek el, pl. *„a „lovasok" a lósírtól következetesen északnyugatra vagy nyugatra, a lósírokkal párhuzamos tájolásban, de azok tengelyével nem egyvonalban, és ellentétes irányítással”*.[28]

Kiemelten fontosnak tartottam a temetők térbeli szerveződését is, azaz azt, hogy a ló helyét ne csak a „saját” lovasához képest értelmezzük, hanem az egész temető viszonylatában is. A lótemetések száma, típusa és pozíciója időben különböző fázisokon megy keresztül, és a késő avar kori temetők között is rítuseltérések mutatkozhatnak. Mindezek szociális vagy szellemi változásokat illusztrálhatnak.

24 KISS 1962. 158.
25 MADARAS 2001. 24.
26 JUHÁSZ 2006a. 205.
27 GARAM 1995. 354–368, 390–423; MAKOLDI 2008. 128–132, 2. ábra.
28 MAKOLDI 2008. 128.

3. LÓ MINT ÁLLAT…

A vizsgálat utolsó részét a ló mint állat elemzése jelentette. Hogyan értelmezhető egy eltemetett ló? Egyénként, mert fel van szerszámozva, azaz vannak „saját” mellékletei, vagy tárgyként, mert a lovas vagyona, vagy pedig állatként?

Egy francia etnológus alapján feltettük a kérdést, hogy lehet-e a lóra, úgynevezett, „kísérő halottként” tekinteni.[29] Azaz, hogy meg lehet-e különböztetni egy állati áldozatot, egy étel adományt a halott vagyonától? Henri Hubert és Marcel Mauss szerint[30] az állati áldozat az adománynak egyik változata. Ha adományról van szó, ez elvileg nem a halott vagyona volt. Az adománytól az áldozati „tárgy” lemondás és valóságos vagy szimbolikus rombolás által különbözik. Továbbá az átvevő elvileg egy (vagy több) istenség vagy „természetfölötti uralom”. A „kísérő halott” pedig egy egyén, aki ugyan egészséges is lehet, mégis társadalmi helye alapján köteles a halottat követni a sírba. Halott vagyonaként a szerepe nem változik a halálában: gazdájának még rendelkezésére áll, így a rítus egy *„duális és változatlan viszonyt örökít meg”*.[31]

A lovak szertartás és temetkezés során betöltött szerepéről Hérodotosz ad hírt a szkíta királytemetésnél. Néhány lovat a torra megöltek és elfogyasztottak, s ezeknek bőrét a koponyával és a végtagokkal együtt oszlopokra akasztották fel. Ezek voltak az áldozati állatok. A többi lovat egészben temették a sírba a halott mellé, ezek voltak a „kísérő” állatok. A kísérő halott – itt állat – tehát nem adomány, nem áldozat, és nem is egyénként temették el, hanem a halott vagyonaként, más szóval az ember saját temetési mellékletként, amelyet elkülöníthetünk az olyan szertartási mellékletektől, mint pl. az ételadomány vagy az áldozati állatok. Kérdés az, hogy régészetileg hogyan különböztethetjük meg ezeket egymástól.

Kérdés továbbá, hogy meg lehet-e különböztetni a ló temetkezési rítusát a többi állat temetkezési szokásaitól? A válaszhoz a szokásos állattani vizsgálaton túl egy összetettebb régészeti, illetve történelmi elemzésre is szükségünk van.

Ahogy azt korábban megjegyeztük, ez a módszertan természetesen idealizált és elméleti. Tudjuk, hogy alkalmazásának számos korlátja van, ráadásul annak kritériumai is további pontosításokra várnak. Ráadásul sokszor jelent nehézséget a rendelkezésre álló dokumentációk hiányossága is, ami nehezíti a jelenségek pontos értelmezését.

29 TESTART 2004. 29–40.
30 HUBERT–MAUSS 1899.
31 TESTART 2004. 31.

A VIZSGÁLT AVAR KORI TEMETŐK

Egy első összehasonlító vizsgálatot próbaként 217 síron, 6 temetőn kezdtem el,[32] mely temetők az alábbiak (1. táblázat; 2. kép).

1. *Tiszafüred, Majoros (Magyarország, Jász-Nagykun-Szolnok megye)*

A lelőhelyen 1282 avar sírt tártak fel (3. kép). A sírok között 70 úgynevezett „magányos" lósír volt (a sírok 5,5%-a). Az emberek 98%-át DNy–ÉK és ÉNy–DK irányban temették el. Mindegyik lósír ellentétes tájolásban volt, vagy K–Ny tájolással. A temető korát Garam Éva a 7. század közepétől és a 9. század elejéig, illetve közepéig határozta meg.[33]

2. *Orosháza, Bónum téglagyár (Magyarország, Békés megye)*

A lelőhelyen 245 sírt tártak fel, és a temető teljesen feltártnak tekinthető (4. kép). Ezek között 5 fülkesír volt, és 9 lótemetkezés. 200 sírnál van tájolási adatunk, ezek 92%-a ÉNy–DK. A lótemetkezések nagyon változóak: közös vagy „magányos" sírokban, teljes vagy részleges, anatómiai rendben vagy szétszórt lócsontvázakat tártak fel. Juhász Irén megjegyezte, hogy a ló- és lovas temetkezések általában egy „családi csoport" közepén helyezkednek el. Fülkesírban soha nem volt ló. A temetőhasználat kezdete a 7. század második felére keltezhető, és a 8. század végéig vagy a 9. század elejéig tartott.[34]

3. *Orosháza, Béke TSz homokbánya (Magyarország, Békés megye)*

A lelőhelyen 149 sírt tártak fel, ezek között 6 fülkesír és 8 lótemetkezés[35] volt (5. kép). A sírok tájolása az Orosháza-bónumi temetővel azonos, 83%-ában ÉNy–DK. A lótemetkezések részlegesek,[36] és fülkesírban nem kerülnek elő. Kettő kivételével (73. és 102. sírok) a lovas sí-

32 Az itt bemutatott vizsgálat a szakdolgozatom összefoglalása (BEDE 2010).
33 GARAM 1987; GARAM 1995; MAKOLDI 2008; ADAM 2002. 380.
34 JUHÁSZ 1995a; JUHÁSZ 1995b; JUHÁSZ 2000; ADAM 2002. 272–273.
35 Itt nemcsak a koponyát és a lábszárcsontokat temették el, hanem a lónak több részét is. A 97., 102., 109., 114., 138., 142. és 150. sírokról, valamint az Orosháza-bónumi 66. sírról Bende Lívia írta, hogy azok nem lovak, hanem szarvasmarhák, és ezzel törölte a temetőt a késő avar kori részleges lótemetkezések listájából (BENDE 2003. 321.). Véleményét Vörös Istvánra alapozta, aki fényképek és rajzok alapján cáfolta a feltáró által tett lómeghatározásokat (VÖRÖS 2000. kézirat). Tekintettel arra, hogy a lónak meghatározott csontok újbóli vizsgálata még nem történt meg, ezért Vörös és Bende megjegyzéseit kellő óvatossággal kezeljük, és a végső cáfolatig ezeket továbbra is lótemetkezésként veszem tekintetbe.
36 Balogh Csilla szerint a két orosházi temetőben szétszórt teljes temetkezések találhatók (BALOGH 2009. 9, 3. j.). Részemről Juhász Irén meghatározását követtem (JUHÁSZ 2000. 73–74.), így a temetőben mindegyik lótemetkezést részlegesként vettem tekintetbe. A bónumi 48. sír nagyon hasonlít az utóbbiakra (szétszórt csontok az ember lábainál, a sír DK-i sarkában), azonban Juhász Irén teljes csontváznak tekintette. Az állattani vizsgálat hiány miatt ezt a meghatározást követtem.

rok egy sorban helyezkedtek el, viszont mindkettő a temető DK-i részén volt. A temető keltezését Juhász Irén a 7. század végétől a 9. század elejéig határozta meg.[37]

4. *Szarvas, Grexa-téglagyár (Magyarország, Békés megye)*

Összesen 419 avar sírt tártak fel, ami kb. a temető 95%-át képviseli (6. kép). A sírok téglalap alakúak, ezek között 7 padkás sír volt megfigyelhető, és ezenkívül még 50 fülkesír került elő. Az utóbbiak többsége két sorban helyezkedik el, van egy déli és egy nyugati sor, és több esetben bolygatottak. A halottak tájolása ÉNy–DK. 17 jelképes lótemetkezés, illetve lószerszám-temetkezés volt a temetőben: 15 esetben fülkesírban és 2 esetben aknasírban. Azonkívül 4 teljes lótemetkezés volt megfigyelhető, mindegyik DK–ÉNy tájolásban. Figyelembe vettem, hogy még 7 sírban kerültek elő lócsontok (25., 26., 40., 89., 133., 152. és 174. sírok). Ezek közül azonban egyiket sem nevezte „lovas sírnak" Juhász Irén, hanem ételadománynak vagy állati áldozatnak tekintette a csontokat, viszont két esetben lókoponya-maradványt ismert fel (133. és 174. sírok). Ezeket a sírokat e vizsgálatban egyelőre nem vettem figyelembe. A temető kezdete a 7. század közepére keltezhető, és a használata a 8. század végéig vagy a 9. század elejéig tartott.[38]

5. *Komárom, Hajógyár / Komárno-Schiffswerft (Szlovákia, Nyitrai Kerület)*

A temető teljesen feltártnak tekinthető, összesen 153 sírt került elő (7. kép), ezek között 63 lovassír volt (a sírok 41%-a!). Embert és lovat közös gödörben temették el, Ny–K vagy ÉNy–DK tájolásban. A sírok 70%-a bolygatott volt, a lovassírok között egyetlen, a 30. sír bolygatatlan. A temető használata a 7. század végétől a 9. század elejéig tehető.[39]

6. *Kassa, Zsebes / Kosiče-Šebastovce (Szlovákia, Kassai Kerület)*

A temető teljesen feltártnak tekinthető. A publikáció (Makoldi Miklós és az ADAM) adataival szemben 368 sírt számoltam meg a temetőben, ezekben pedig 375 embertemetkezést (8. kép). Az emberek többsége (3 kivételével) ÉK–DNy és DK–ÉNy közötti tájolásban helyezkedett el. 46 lovas sír került elő (a sírok 12,5%-a) Ny–K tájolásban. A temető használata a 8. század elejétől a 9. század közepéig keltezhető.[40]

37 JUHÁSZ 1995a; JUHÁSZ 1995b; JUHÁSZ 2000; ADAM 2002. 272.
38 JUHÁSZ 2000; JUHÁSZ 2004; ADAM 2002. 337.
39 TRUGLY 1987; TRUGLY 1993; TRUGLY 2008; ADAM 2002. 207.
40 ZÁBOJNÍK 1995. Spa II–IV, 720–800 [820] – MAKOLDI 2008. 122. nyomán; CSIKY 2006. 116.: 8. sz. 2/3-tól – 9. sz. 2/3-ig; BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČIK 1991; CSIKY 2006; MAKOLDI 2008; ADAM 2002. 209.

EREDMÉNYEK

Az eredményeket úgy próbáltam leírni, mint ahogy a temetést végzők a temetés folyamatát képzelték. Először is jól tudták azt, hogy kit, milyen típusú lótemetkezéssel akarnak eltemetni. Ezt követően azt kellett eldönteniük, hogy milyen nagy legyen a sír, és milyen tárgyak kerüljenek bele. Tehát már a szertartás elején a halotthoz igazították a „hozzá illő rítust". Ezt a folyamatot próbáltam leírni, azzal a különbséggel, hogy a vizsgálat középpontjában most mégsem a halott áll, hanem a mellé eltemetett ló, mely a fentebbi rítus egyik legfontosabb eleme volt.

1. EGYÉNEK, AVAGY KINEK MILYEN TÍPUSÚ LÓTEMETKEZÉS JÁRT?

A legelső vizsgálat a ló temetési formáiról és sírtípusokról szól. Ezek meghatároznak régészeti elnevezéseket, úgy, mint „lósír" vagy „lovas sír".

Lovak: A ló jelenléte a sírban

Háromféle lótemetkezést különítethetünk el:

– *teljes ló*: általában inkább anatómiai rendben temetett lóról van szó, néha azonban szétszórt csontok is kerülhetnek a sírba.[41]
– *részleges ló*: figyelembe kell vennünk azt is, hogy ez alatt a szakirodalomban általában koponya- és lábszárcsont-temetkezést értünk,[42] de a ló más részei – vagy csak a koponya – is gyakran kerül elő.
– *jelképes lótemetkezés*: legtöbb esetben a ló szimbóluma a lószerszám, ritkábban a sírgödör formája és berendezése is ló jelképes jelenlétére utalhatnak.[43]

41 BALOGH 2009. 9, 3. j. Balogh Csilla Bende Lívia cikkére hivatkozik, ahol orosházi temetkezésekről van szó (BENDE 2003. 319–321.). Szerinte a Székkutas, Kápolna-dűlői, valamint a két orosházi temetőben szétszórt teljes temetkezések találhatóak. Olvasatom szerint a Székkutas, Kápolna-dűlői temetőben csak három alkalommal került ló a sírba: két teljes temetkezés anatómiai rendben, a 129. fülkesírban, a 375. „magányos" lósírban, valamint egy lófog a 134. fülkesírban.

42 KISS 1962. 156; BENDE 2003. 319.

43 MAKOLDI 2008. 115, V. csoport. A lófogat és a ló csigacsontját, térdkalácsát vagy sarokcsontját is szimbólumként-, illetve attribútumként kezelhetjük, mivel „*húst alig, vagy egyáltalán nem tartalmaznak*" (BALOGH 2009. 9, 1. j.). Kérdéses azonban ennek az alcsoportnak a megléte, egyrészt mert csontról van szó, és módszertanilag nehéz ezeket a „darabokat" a részleges temetkezéstől objektíven elkülöníteni, másrészt pedig azért, mert ezeket a sírokat nem lovassírnak nevezzük, és azért is, mert eddig ezeket a régészet sem ilyennek értékelte.

Az általam vizsgált 217 sírban 218 lótemetkezés található.[44] Ebből 13 túlságosan bolygatott ahhoz, hogy valamelyik csoportba be lehessen sorolni. A maradék 205-ből 178 sír teljes lótemetkezést tartalmaz, 9 részlegest és 18 jelképest, így az összes sír között 82% biztosan teljes lótemetkezés volt. Ha azt is hangsúlyozzuk, hogy a bizonytalan esetek (6%) olyan temetőkből származnak, amelyekben csak teljes lótemetkezés van – Tiszafüred 228., 237., 285., 294., 650. sírok, Komárom 1., 3., 6., 9., 10., 13., 15. és 17. sírok –, azt feltételezhetjük, hogy azok is teljes temetkezések lehettek (összeadva: 88%). (1. ábra 1.)

Ha temetőnként vizsgálom a helyzetet, akkor mindegyiknél egyfajta dominál. Csak három olyan temető volt, ahol kétfajta lótemetkezés is előfordult. Viszont nincs egyetlen olyan temető sem, amelyikben mindhárom előfordulna. A teljes lótemetkezés mindenhol létezik, csak az Orosháza-Béke Tsz temetőjében nem. Viszont részleges lótemetkezés csak az orosházi temetőkben létezik. A jelképes mindössze Szarvason és Komáromban, de csak Szarvason jellemző (1. ábra 2).

Sírtípusok: Ló- vagy lovas sír...

A vizsgálataim során háromféle sírtípussal találkoztam. Ezek a „magányos” lósírok, a „közös sírok” ló és ember együtt a sírban (klasszikus értelemben vett lovas sírok), vagy pedig a szimbolikus lovas sír, amelyekből ugyan hiányzik az emberváz, de arra saját tárgyain keresztül, vagy a sír különleges berendezése alapján következtethetünk. Elvileg mindegyik sírtípusnál bármilyen lótemetkezési forma jelentkezhet.

Egy táblázat segítségével mutatom be a sírtípusok elosztását mindegyik lótemetkezési formánál. Így 9 csoport jelenik meg, illetve 7. Kétféle sírtípus nem létezik: a „magányos” jelképes lótemetkezés, valamint a szimbolikus sírokban betemetett részleges ló. Két nagy csoportra oszlik a teljes lótemetkezési forma: „magányos” lósírokra (33%) és emberrel közös sírokra (53%). Részleges lovak inkább emberrel együtt vannak temetve (4%), valamint a jelképes lovak (8%). Három kisebb csoport jelentkezik úgy, mint magányos részleges lósír (1 ló koponya a bónumi 221. objektumban[45]), szimbolikus sírokban teljes (a tiszafüredi 186. sírban, a komáromi 129. sírban, és a zsebesi 374. sírban), vagy jelképes lótemetkezések (Komárom 122. sír). (1. ábra 3.)

44 Orosháza-Bónum 66. sírjában 2 ló feküdt.

45 Juhász Irén 1995-ben megjelent orosházi monográfiájában sírként veszi tekintetbe, sőt ugyanabba a csoportba helyezi, mint a 132. lósírt, Kiss Attila VII. csoportjába (III-at írt, de valószínűleg ez sajtóhiba). 2000-ben megjelent cikkében már nincs szó erről a leletről, hiszen 1995-ben nem is jelezte a temető térképén (JUHÁSZ 1995a. 33, 44; JUHÁSZ 2000. 72–73.)

Azoknál a temetőknél, ahol csak egy lótemetkezési forma volt, már egy kicsit bonyolultabb a helyzet, de még mindig egy sírtípus dominál az összes temetőben, 78%-tól 99%-ig. Leggyakoribb sírtípus a lovas sír emberrel és teljes lóval. Ez 3 temetőben dominál. Csak Tiszafüreden dominál a magányos lósír és nem a lovas sír.

Ezek alapján kijelenthetjük, hogy a vizsgált sírok között a teljes lótemetkezés és a lovas sírok a leggyakoribbak, valamint, hogy mindegyik temetőben egy temetkezési forma és egy sírtípus dominál, viszont mindegyikben – Orosháza, Béke Tsz kivételével[46] – több típus is előfordul. Megállapíthatjuk azt is, hogy a legnagyobb temetőknél volt legszabályosabb a rítus (2. ábra).

Emberek: A lóval temetett ember népessége

A nem és életkor meghatározása nem mindig embertani vizsgálaton alapszik, hanem sokszor csak az ásatási megfigyeléseken. A vizsgálatom során csak a szokásos kritériumokat használtam: *férfi*, *nő*, *meghatározhatatlan* és *gyermek*.

Összesen 140 lovastemetkezést számoltam össze a hat temetőben. Egyelőre csak azokkal az emberekkel foglalkoztam, akiket lóval együtt temettek a sírba, azaz csak a közös sírokból származó emberekkel. Nyilván a többieket is számba kellene majd venni, ahogy Makoldi Miklós javasolja.[47] Ebből 65% férfi, 16% nő, 12% gyermek és 5% meghatározatlan neműt számoltam meg. A halottak 81%-a felnőtt volt. Ha azonban azt feltételezzük, hogy a meghatározatlanok is legtöbb esetben felnőttek voltak, akkor ez az arány 86%. Čilinska tanulmánya óta tudjuk, hogy női és gyerek sírokba is temethettek lovat. A Komárom-hajógyári női lovas sírok között viszont csak egy 16 év körüli *juvenis* leány volt, a többi nő életkora 40 és 60 év között volt.[48] Ebből arra következethetünk, hogy inkább idősebb felnőtt temetkezésnél történt lótemetkezés, de nem mindig.

Nem jelenik meg az összes nem és korosztály mindegyik temetőben (3. ábra 1). De meg lehet jegyezni, hogy a meghatározatlanokon kívül mindegyiknél minimum két kategória van. Az itt vizsgált temetőkben egy esetben sem egyedül egy nemet vagy egy korosztályt temettek lóval. Jellemző, hogy mindenhol a férfi lovas dominál a sírokban. Egy kivétel van: az Orosháza-Béke Tsz temetője, ahol férfiak gyerekekkel egyenlő számban szerepelnek. Itt 50% a gye-

46 Ha közelebbről nézzük az orosházi részleges lovastemetkezéses sírokat, észrevehetjük, hogy azok eltérőek. Juhász Irén két csoportba sorolta őket: részleges lótemetés és részleges lótemetés utántemetéssel (JUHÁSZ 2000. 73–74.). A fent említett meghatározási problémák miatt nem vettük tekintetbe az elkülönítését.

47 MAKOLDI 2008. Figyelembe kell venni, hogy a szimbolikus sírok itt nem szerepelnek. A tiszafüredi 186. sír esetében pedig övveretek alapján biztosan mondható, hogy férfi szimbolikus sírról van szó.

48 ČILINSKA 1990.

rekek aránya, ilyen magas arányt a nők esetében sehol sem találtam. A bónumi és a szarvasi temetőkben csak egy-egy nő jelent meg. A komáromi és a kassai temetőkben pedig mind a három kategória megjelent, viszonylag sok gyerekkel (6 és 7 fő), illetve Komáromban sok nő is volt (17 nő, 32 férfival szemben).

Két sírban kettős temetkezés volt. A komáromi 152. sírban, ahol egy férfi és egy nő egymás mellett került elő, és Kassa-Zsebes 58. sírjában, ahol egy férfi és egy hatév körüli kis gyereket temettek el szintén egymás mellett.

Ha az emberekre vonatkozó elemzést a lótemetési típusokkal is összekapcsolom, akkor kiderül, hogy mindegyik kategóriát temették teljes lóval, a részleges lovat azonban csak férfiakkal és gyerekekkel, míg a jelképeset csak férfiakkal, illetve egy esetben nővel (3. ábra 2).

2. TEMETKEZÉSI SZERKEZET

A temetési rítus előtt, illetve annak kezdetén ki kell ásni a sírgödröt. Annak tájolása, szerkezete, és berendezése egy jól megszokott rendszerben vesznek részt. Valószínűleg az utóbbiak befolyásolhatják az egyének és tárgyak sírba helyezést és ezt követően talán a halálban kapcsolatukat is.

A sírok alakjai

A hat temetőn belül négy sírformát különítettem el: téglalap, trapéz, négyzet és szokatlan alakú sírokat (4. ábra 1). A különböző szerzők változatos megfigyelései miatt, az egységesítés érdekében, ezeket újra meghatároztam, ezért a mi számaink és arányaink egyes esetekben eltérhetnek ez eredeti publikációktól. A tiszafüredi temetőben 5 lósír trapéz és 43 téglalap alakú, a többi határozatlan, a 705. sír kivételével, amely kör alakú. A bónumi temetőben 2 sír határozatlan, 7 téglalap alakú. Az Orosháza, Béke Tsz sírjai között 5 téglalap és 1 trapéz alakú volt. Szarvason egy-egy sír négyzet vagy trapéz alakú, a többi téglalap alakú, és 2 határozatlan forma volt. Komáromban mindegyik téglalap alakú, 9 esetben bolygatás miatt határozatlanok voltak. A Kassa-zsebesi temetőben 35 téglalap, 10 trapéz és 1 négyzet alakú. A 217 sírból 36-nak meghatározatlan maradt a formája (16%-a). A leggyakoribb a téglalap alakú sír, 74%-kal (161 sír), ami az összesnek a háromnegyede. Ehhez adódik még a trapéz (17 sír; 8%), vagy a négyzet alakú sír (2 sír: szarvasi 45. sír és kassai 161. sír), melyek a téglalap alakúak változatai. Ezek a sírformák teljesen hagyományosak az avar korban. Egyéb vagy szokatlan alakú sírt csak egyet találtam. Erről azonban meg kell jegyezni, hogy nem lehet róla biztosan eldönteni,

hogy egyáltalán sír-e (Tiszafüred, Majoros 705. sír, amely kör alakú, és ahol a ló nincs felszerszámozva).[49]

A trapéz alakú sírok ott jelentkeznek, ahol a fő sírtípus aránya 97–99% között van. A fentiek alapján kijelenthető, hogy elvileg nincs kapcsolat a sírtípus és a sír alakja között.

Sírgödrök

Háromféle gödörtípust különböztettem meg. Ezek a függőleges falú, a padkás sírok, valamint a fülkesírok (4. ábra 2). Padkás sírok között nem tettem különbséget az egy- és kétoldalú, sem a rövid- és hosszúoldalas padkák között, noha ezek számos változata előfordult. Hosszúoldalas padmalyos sír nincs a vizsgált temetőkben.[50]

A függőleges falú, illetve az általános aknasír dominál a maga 86%-ával. Orosháza határában csak függőleges falú sírgödrök jelentek meg. A három északi nagy temetőben is az a típus a leggyakoribb. A két következő csoport a padkás és a fülkesírok aránya azonos, mindegyik kb. 7%-ban van jelen, és szinte csak egy-egy temetőben figyelhetők meg. A padkás sírok többsége a Kassa-zsebesi temetőben került elő, ahol a sírok negyedét teszik ki. Tiszafüreden három (868., 1263., 1269. sír) és Komáromban egy (30. sír) ilyan sírgödör jelenik meg. Megállapítható tehát, hogy csak az északi temetőkben van jelen ez a típus. A fülkesírok pedig csak a szarvasi temetőben kerültek elő. Ez az egyetlen temető, ahol a 6 db függőleges falú sírgödör nem a többséget jelöli.

A sír alakja már egy meghatározó tényező az ember és állat közötti kapcsolatban. Majdnem az összes „magányos” lótemetkezés függőleges falú sírként jelenik meg, és bonyolultabb ásást csak vegyes sírok esetében találtam. Látható tehát, hogy az egyedüli állattemetkezésre mégsem annyi energia befektetést fordítottak, mint az embertemetkezésre. Ez elsőre nyilvánvalónak tűnhet, ha tekintetbe vesszük azt, hogy az állattal nem annyira törődtek, mint az emberrel. Ez viszont nem teljesen igaz, ha tiszafüredi cölöpnyomos sírokra gondolunk.

49 Erre Garam Éva már felhívta a figyelmet. A sír D-i részét a 699. sír vágta, így biztos, hogy korábbi, mint a temető később használt fázisa. Mivel ez az egyetlen szerszámozatlan ló a temetőben, és a lelőhely korábbi fázisával sem lehet kapcsolatot találni, ezért Garam Éva áldozati állatra gondol, mely a germán szokásokra emlékeztet (GARAM 1995. 172, 24. j.).

50 A Komárom-hajógyári 114. sírban 20 cm-es különbségét figyeltek a ló és a lovas között, azaz a ló mélyebben volt, mint a lovas. Ez a szintkülönbség azonban számomra túl csekély ahhoz, hogy padmalyos sírnak tekintsünk, ráadásul a sírban berendezett duplafalú sírkamra is volt. Így inkább túlbontásnak látom, hiszen a ló nem szokott mélyebben feküdni, mint a lovas, és e temetőben egy szintben temették el őket.

Sírok hosszúsága

Fülkesíroknál két hosszúsági méret áll rendelkezésre: az aknának és a fülkének a hosszúsága. Ha csak az első méretből indulunk ki, akkor a föld színén elfoglalt felületét vizsgálom, valamint a test betemetésére használt területet. Így az összes hosszúságok 145 és 330 cm között van, és az átlaga 233 cm. Sőt mindegyik temetőnél – az orosházi Béke Tsz temetője kivételével – a ló- vagy lovas sírok hosszúságának átlaga több mint 200 cm. A három északi nagy temetőnél kisebb a szórás, mint a három délkeletinél. Számunkra a nagy szórás a rítus színességét jelzi: Minél nagyobb a szórás, annál nagyobbak a különbségek a sírok között. Ellenkezőleg a kis szórás a rítus szabályozását jelzi. A grafikonon 220 cm körül szépen szétoszlanak az adatok. Megfigyelhető, hogy a magányos lósírok rövidebbek, mint a lovas sírok. A 300 cm-nél hosszabb sírok mind lovas sírok, és Komáromból valamint Kassáról származnak (5. ábra 1).

Ha fülkesíroknál az összeadott hosszúságot használom, amely a sír kialakítására fordított összes energiát mutatja, az összes hosszúság 145 és 480 cm között található (5. ábra 2). A hosszúságok átlaga 250 cm, 64 cm szórással. Ahol fülkesírok vannak (Szarvas, Grexa-téglagyár), ott a legnagyobb a hosszúsági átlag, de a legnagyobb a szórás is, a fülkék és az aknák közötti nagy különbség miatt. Így a grafikonon a fülkesírok jól megkülönböztethetők a többitől, és e sírgödör típusánál biztos, hogy nagyobb energia befektetésre volt szükség, mint a többinél.

Sírok szélessége

Az összes sír szélesség 42 és 220 cm között volt (5. ábra 3). A szélességek átlaga 124 cm, 44 cm szórással. Három temetőben az átlagnál jóval keskenyebbek a sírok (Tiszafüred, Orosháza, Béke Tsz és Orosháza-Bónum), két temetőben pedig sokkal szélesebbek (Komárom és Kassa-Zsebes). Grafikonon két csoport különbözhető meg: 120 cm szélesség alatt és 120 fölött. Az Orosháza-bónumi temetőben a szélességek átlaga 126 cm, és közelíti a nagy átlagot. A szórása a legmagasabb. A grafikonon látható, hogy a bónumi sírok mindkét csoportban megjelennek. A többi temető sírjai ezzel szemben – egy pár kivételt leszámítva – szinte mindig csak az egyik csoportban jelennek meg.

A fentiek alapján a szélességek alapján két csoportot különíthettem el: a 120 cm-nél keskenyebbeket és a 120 cm-nél szélesebbeket.

Sírok mélysége

Az összes mélység 60 és 320 cm között mozog (5. ábra 4). Középátlag: 171 cm, 52 cm szórással. A szarvasi temetőben van a legmagasabb átlag és a legnagyobb szórás, még mindig a fülkesírok miatt. A komáromi temetőben a sírok mélysége majdnem eléri szarvasi fülkesírok mélységét a 214 cm-es átlaggal. 220 cm-nél mélyebb sírok szinte egy külön csoportot rajzolnak a grafikonon. A legtöbb sekély sír a tiszafüredi temetőben volt. Ott van a mélység legalacsonyabb átlaga is 133 cm-el. A többi temetőben 151 és 159 cm között volt az átlag. A bónumi temetőben van a következő legnagyobb szórás. Ahogy a szélességeknél említettem, a sírok között nagy különbséget jelzi ez a magas szórás. A legalacsonyabb szórást Kassa-Zsebesen találtam. Ilyen szempontból ott a legszabályosabb a rítus. Megjegyezhető, hogy a lósírok általában kevésbé mélyek, mint a lovas sírok.

A három méret közötti viszonosságok esetenként változóak. A komáromi temetőben a legnagyobb a hosszúság-szélesség-mélység aránya, és a Kassa-zsebesi temető méretei hasonlítanak rá, ahol a teljes lótemetkezéssel közös temetések 97–98%-ot érnek el. Tiszafüreden a legalacsonyabb a hosszúság-szélesség-mélység aránya, ott pedig 100%-ában jelentkeznek egyedüli teljes lótemetkezések. Az Orosháza, Béke Tsz temetője inkább a tiszafüredihez hasonlít, attól függetlenül, hogy legtöbb esetben közös sírok vannak: hiszen ott csak részeleges lótemetkezés van, így nem kellett nagy sírgödröt ásni. Az Orosháza-bónumi temetőben pedig mindig viszonylag magas a szórás: ott a legeltérőbb a rítus, mivel a fő sírtípus „csak” 78%-ot képvisel. Szarvason, ahol fülkesírok vannak, inkább a hosszúság-mélység viszonya számít (6. ábra 1–3).

Sírépítmények

A beépített szerkezeteket és egyéb olyan elemeket, amelyek a halott utolsó környezetét alakítják ki, ugyancsak bevontam a vizsgálatba. Így nemcsak cölöpnyomokról vagy sírkamráról van szó, hanem a koporsós temetkezésekről, illetve a kőpakolásokról is.

Összesen 68 szerkezetes sírt számoltam, mely az összes sír 30%-a. Ezeknek több mint a fele a Komárom-hajógyári temetőben került elő, a harmada pedig Tiszafüreden. Az egyes temetőkben eltérő e típusnak az aránya: például az Orosháza Béke Tsz temetőjében csak 5 szerkezetes ló- vagy lovas sír volt, de ez e temetői lótemetkezéseinek is az 56%-a.

Ahogy fentebb megemlítettem, négy szerkezeti elemet különítettem el: *koporsó, sírkamra, oszlopnyom és kőpakolás* (7. ábra). A leggyakoribb a sírkamra: 5 temetőben 40 db. Ezek 80%-a a Komárom-hajógyári temetőben került elő, ami kiemelkedően magas arány. Másutt sírkamrát csak a tiszafüredi temetőben nem találunk.

Összesen 16 koporsót gyűjtöttünk össze. A Kassa-zsebesi temető kivételével mindegyikben került elő ilyen sír. Oszlopnyomok csak 12 tiszafüredi sírban kerültek elő, csak lósírban. Kőpakolást csak kettőt számoltam össze (Komárom 30. és Kassa-zsebes 84. sírjában).[51]

Általában egyszerre csak 2 típus jelentkezik egy-egy temetőben, de Komáromban 3 is előfordult. Így soha nincs egy szerkezetei típus egyedül egy temetőben. Ritkán több típus is előkerül egy-egy sírban. Komplex szerkezeteknél még számíthatunk a kettősfalú, választófalú, tartócölöppel erősített vagy mésszel mázolt sírkamrákkal is. Fontos megjegyezni azt is, hogy csak teljes lóval közös sírokban építettek sírkamrát, vagy raktak kőpakolást. Szintén csak ezekben a sírokban jelentkeznek több típusú szerkezetek (Szarvas 416. sír, Zsebes 84. sír és Komárom több sírjaiban). Ez megerősíti azt, amit már fentebb a komplex sírgödrökről említettem: a bonyolultabb sírszerkezetek csak a lovas sírokban jelennek, sosem lósírban, azaz kizárólag a ló számára soha sincs komplex sírszerkezet.

Azonban figyelemben kell vennünk azt is, hogy sírépítményt a tiszafüredi „magányos" lósírokban is megfigyeltünk, de koporsós temetkezés cölöpnyomokkal együtt sehol nem jelentkezik. Oszlop- vagy cölöpnyomokról háromféle értelmezést találtam a szakirodalomban. Tomka Péter szerint az oszlopok egy sírkamrát tartanak, amely a földtől a koporsót megvédi.[52] Hasonló elképzelést vetett fel Wicker Erika, aki néprajzi szakirodalom alapján sasfás szerkezettel hozza összefüggésbe.[53] Garam Éva inkább egy átmeneti fekhelyet képzel, amelyet csak a szertartáskor használtak, mielőtt a halottat betemették.[54] A kérdés eldöntésénél sokat segíthetne pl. egy alapos tafónomiai vizsgálat. Ettől függetlenül ez a gondoskodás egy „magányos" ló iránt nagyon sokat mondhat a ló jelentőségéről.

51 Kőpakolásos sírok: „*több kutató véleménye szerint ezek esetleg etnikai vagy társadalmi különbségekre utalhatnak*", vagy belső-ázsiai hagyomány lehetett, de Trugly Sándor felhívta a figyelmet arra is, hogy a komáromi 30. sír a temetőnek egyik legkésőbbi sírja, így szerinte „*inkább 9. századi temetkezési szokásról lehet szó*" (TRUGLY 2008. 79.).

52 TOMKA 1979. 78.

53 WICKER 1990. 32.

54 GARAM 1995. 163.

A ló- és lovas sírok föld fölötti jelzései

A késő avar kori temetőkben gyakran kerülnek elő bolygatott sírok. A felgyűjtött ló- és lovas sírok 45%-a ugyancsak bolygatott volt, de temetőnként eltérő arányban. A legkevesebb (11%) a Kassa-zsebesi temetőben, a legtöbb pedig Komáromban volt (97%).

A bolygatások oka változó. Sok esetben rablásra gondolhatunk, ami gyakran történt még az avar korban. A rablások nagyon pontosnak tűnnek. Más esetben, mint például a tiszafüredi temetőben, kevés a bolygatott sírok száma, és inkább a sírok szuperpozíciója okozta a bolygatást. Ebben az esetben az a valószínű, hogy a sírok már nem voltak láthatóak, és az ott lévő népesség már nem emlékezett rá.

3. ELHELYEZKEDÉS A SÍRBAN

Tájolás

218 lótemetkezésből csak 177 esetben ismerjük a tájolást. 119 esetben (67%) a lómaradványok ellentétes tájolásban voltak az emberekhez képest (8. ábra 1). Temetőnként általában csak egy szokás jelenik meg. Az Orosháza-bónumi temetőben azonban mind a két lehetséges variáció jelen van. Ezenkívül csak a Komárom-hajógyári temetőben jelentkeznek azonos tájolású lótemetkezések (8. ábra 2).

Ahogy a temető leírásnál már említettem, az emberek általában Ny–K tájolásban, illetve ÉNy–DK és DNy–ÉK között feküdtek, a Kassa-zsebesiek kivételével, ahol ellenkező irányban voltak. Így a Kassa-zsebesi, a komáromi és Orosháza-bónumi 66., 132. és 212. sírban a lovak Ny–K (59%), a többi sírokban pedig K–Ny tájolásban temették el (41%).

A ló pozíciója

A ló pozícióját a temetési térben – sírban vagy temetőben – mindig az emberekhez képest neveztem meg. Itt tekintetbe vettem a Makoldi Miklóstól a ló elhelyezkedésre vonatkozó, a tiszafüredi temetőben alkalmazott meghatározását.[55] Ez alapján 11 pozíciót határoztam meg (9. ábra 1).

55 MAKOLDI 2008. 131–132.

A leggyakoribb pozíció 48%-kal, amikor a ló az ember bal oldalán van. A többi pozíció közül négy változatot emelek ki, amelyek egymást fedik: a ló az ember jobb oldalán, a lábainál, a fejénél, vagy az ember fölött van (9. ábra 2). Tiszafüreden például három változat dominál. Ezek közül az egyik a két másiknak egy változata lehet: a ló az ember lábainál van, vagy a jobb oldalán temették el, de viszonylag sok esetben haránt irányban, az ember jobb oldalán és lábai mellett. Ezek a változatok az összes vizsgált sír 37%-át képviselik. Néhány esetben a lovat az ember fejénél vagy feje mellett temették el. Amikor a lovat a fülke szájába helyezték, az a két utóbbi pozíciónak egy változata lehet. Ez a három utóbbi változat az összes vizsgált sír 6%-át képviseli. Ezenkívül az ember lábaihoz vagy a lábai fölé helyeznek lótemetkezést. A részleges lovak legtöbb esetben az ember lábai fölött helyezkednek el. Mivel a lovak kétharmada ellentétes tájolásban fekszik, elképzelhető, hogy ugyanazt a szándékot értelmezhetünk e szokás alatt.

Az egyéb lóelhelyezkedések között találhatók a meghatározatlanok, illetve van még egy eset, amikor a ló „az ember alatt” egy szimbolikus sírban van (Tiszafüred 186. sírja). Kapcsolat nélküliek a magányos lósírok, akiknél a régészek nem találtak tulajdonost (pl. bónumi 132. sír[56]).

Méretkülönbségek ló- és lovas sírok között

A magányos lósírokat általában kevésbé mélyen temették el (10. ábra). A férfiakat és a nőket mélyebben temették (μ = 200 cm), mint a gyerekeket (μ = 170 cm), és általában mélyebben temették a gyerekeket, mint a lovakat (μ = 132 cm). Hasonlót figyeltem meg sírok hosszánál is.

Az ember és a ló elkülönítése a sírban vagy a „temetési terében”

Több esetben, a temetést végzők elkülönítették a lovat az embertől. Ezt többféle módon érték el: külön sírgödörbe temették őket, választófalat tettek az egyén és a ló közé, vagy sírkamrával, esetleg koporsóval különítették el. Ilyen fizikai elkülönítés 96 sírnál fordult elő, 107 sírnál pedig a ló és az ember azonos temetkezési térben feküdt (11. ábra). Ebben az esetben, 50–50% a kétféle temetkezési rítus. Temetőnként mindig az egyik szokás dominál. A Kassazsebesi az egyedüli, ahol nem mindkettő, hanem csak az egyik, az azonos térben való temetés jelent meg. A Komárom-hajógyári temetőben 7 sír kivételével mind azonos térbe temették az

56 JUHÁSZ 2000. 73.

egyént és a lovat. Mindkét temetőben vegyes sírok dominálnak. A tiszafüredi temető is egységes képet mutat, itt csak a szimbolikus embertemetkezés jelent kivételt egy lósírban, a többi 69 sír mind magányos lósír. Szarvason, ahol fülkesírok kerültek elő, a legtöbb esetben azonos térben temették el a jelképes lovat, a lószerszámokat. Az Orosháza, Béke Tsz temetője esetében pedig a részleges lovat egy koporsó vagy sírkamra fölött helyezték el. Az Orosháza-bónumi temetőben néhány koporsókapocs jelenléte utalhat arra, hogy az embert elkülönítették a lótól.

4. MELLÉKLETEK

A LÓHOZ TARTOZÓ TÁRGYAK

a) „Klasszikus” lószerszámok

Ebbe a kategóriába soroltam a „hasznos” lószerszámokat: zabla, kengyel, szíjcsat, nyeregmerevítő fémlemez, bújtató, akasztó, karika, stb. 176 sírban kerültek elő, ez a sírok 81%-a (a legnagyobb arány egy tárgy kategóriának) és összesen 729 darabot számoltam össze. Lószerszámok azonban nem mindegyik temetőben jelentkeznek: az Orosháza, Béke Tsz temetőjében például egyáltalán nincsenek (12. ábra 1).

A Tiszafüred-majorosi és a Kassa-zsebesi temetőkben a sírok felében 4 darab lószerszám került elő, sok esetben 3 és 7 darab közötti arányban. Az Orosháza-bónumi temetőben is általában 4 darabot számoltam. A szarvasi temetőben inkább 2 lovat jelképeznek. A Komárom-hajógyári temetőben alacsonyabb a lószerszámos sírok aránya. Ezek 30%-ában csak 1 vagy 2 darab jelent meg. De figyelembe kell venni azt is, hogy a két utóbbi temető sírjai között sok bolygatott is volt. A legtöbb lószerszámot (17 db) a Kassa-zsebesi 94. sírban találjuk, ezt követi a Komárom-hajógyári 103. sír (15 db) és a tiszafüredi 868. sír (11 db).

b) Lószerszám veretek

A díszített veretek egyaránt lehetnek hasznosak vagy haszontalanok a ló felszerelésben: nyeregkápaveret, falera, csótár, szíjelosztó, szíjvég, kúpos veret, stb. 92 sírban kerültek elő ilyen tárgyak (sírok 42%-a). Ezek 55%-a a Komárom-hajógyári temetőben volt, 25% a Tiszafüred-majorosi temetőből, 16% pedig a Kassa-zsebesiben. A két utóbbi temetőben a sírok 33%-a ilyen volt. Az első temetőben pedig 79%-ban. A többiben maximum 14%-ban került

elő ilyen tárgy. Az Orosháza, Béke Tsz temetőjében egyáltalán nincs felszerszámozott ló, ami – figyelembe véve, hogy itt csak részleges lótemetkezés került elő – nem meglepő (12. ábra 2).

Legtöbb esetben 5 és 10 közötti verettel temették el a lovat. Kassa-zsebesen és Szarvason ritkábban kerülnek elő, de nagyobb mennyiségben. E kategóriának a leggazdagabb sírja a kassai temetőben van (292. sír 40 db verettel), a második pedig a tiszafüredi temetőből származik (942. sír: 39 db).

A HALOTT VISELETI TÁRGYAI ÉS ÉKSZEREI

a) Veretes övek

99 sírban kerültek elő övek, vagy övrészek, vagyis az összes sír 45%-ában. A Kassa-zsebesi és a Szarvas, Grexa-téglagyári temetőkben van a legtöbb veretes sír. Meglepő, hogy a Komárom-hajógyári temetőben „csak” a sírok 57%-ában került elő díszített öv. Az itteni kirabolt sírok magas aránya azonban nyílván nagyban befolyásolhatta ezt az eredményt. A tiszafüredi temetőben viszont alig fordulnak elő veretek, azért mert főleg magányos lósírok vannak. Ilyen tárgy csak szimbolikus embersírban jelent meg (13. ábra 1).

824 övveretet számoltam meg. Síronként átlagosan 1 és 5 között került elő övveret. Ennél több csak Komáromban volt, ahol a sírok többségében 6 vagy ennél is több övveretet találtak. A legtöbb veret (40 db) a Komárom-hajógyári temető 78. sírjában került elő.

b) Test és viseleti ékszerek

A viseleti tárgyak között általában női ékszerek, de férfi tárgyak is kerülnek elő: fülbevaló, karperec, nyaklánc, gyöngy, hajékszer, tarsolyzár, mellboglár, stb. Mindössze 28 sírban került elő ilyen tárgytípus, vagyis a sírok 13%-ában. Ezek fele Komáromból való, egyharmada pedig a kassai temetőből. Tiszafüreden és az Orosháza, Béke Tsz temetőjében nincsenek ékszerek a lovas sírokban (13. ábra 2).

Komáromban a sírok 24%-ában voltak viseleti tárgyak vagy ékszerek. Mint az utóbbi kategóriánál, a Kassa-zsebesi és a szarvasi temetőkben kb. ugyanazt az arányt találtam (17–19% között). Általában síronként 1 vagy 2 ékszer került elő. A kivételek azok, amikor gyöngyökkel temették el az embert.

FEGYVERZET ÉS MINDENNAPI SZERSZÁMOK

a) Fegyverek

94 sírban volt egy vagy több fegyver, ez a sírok 43%-a. Összesen 190 fegyvert számoltam össze. Ez az arány hasonlít a lószerszám-veretek és övveretek arányára. Egy-egy harmad a három legnagyobb temetőkből származik, de a többsége a Kassa-zsebesi temetőből való. Itt ugyanis a sírok 80%-ában fegyvert temettek a halott mellé. A szarvasi és Orosháza-bónumi temetőkben nagyon alacsony a fegyveres sírok aránya (20% körüli). Az Orosháza, Béke Tsz temetőjében pedig egyáltalán nincs fegyver (14. ábra 1).

A 94 sír 57%-ában csak egyetlen fegyver került elő. Csak a komáromi és a kassai temetőben voltak olyan sírok, amelyekből több fegyver is előkerült, illetve egy kivételével a tiszafüredi szimbolikus embersírban (186. sír), ahol 3 fegyvert temettek a ló mellé. A komáromi sírok 6%-ában 5 vagy 6 fegyver is előkerült, a kassai sírok 17%-ában 4, 5, 6, illetve egy esetben 7 fegyver vagy fegyverre utaló tárgy is volt (221. sír). Ebben a temetőben több fegyveres sírt számoltam, mint fegyvertelent.

b) Szerszámok és hétköznapi tárgyak

A hétköznapi tárgyak közül (sarló, csiholó, fenőkő, kisebb kés, orsókarika és orsógomb, tűtartó, stb.) összesen 580 került elő. 134 sírból kerültek elő, azaz a sírok 61%-ában volt ilyen tárgy. Gyakoriságban ez a második kategória a lószerszámok után. Mindegyik temetőben nagy a szerszámos sírok aránya, csak Tiszafüreden nem, ahol majdnem csak magányos lósírok vannak. Ritkán fordult elő olyan sír, amelyben csak egy szerszám került elő. Legtöbb esetben síronként 2–6 tárgy fordul elő. A Komárom-hajógyári temetőben került elő a legtöbb sír nagyszámú hétköznapi tárggyal (14. ábra 2).

ÉTELADÁS ÉS ÁLLATÁLDOZAT SZOKÁSA

a) Edények

Edény, vödör és üvegedények 104 sírban kerültek elő, összesen 149 db. Több mint 90%-uk a szlovákiai temetőkből származnak. A Kassa-zsebesi temetőben, ahol nagyobb arányban került elő egy vagy több edény, ill. Komáromban valamivel kisebb arányban, de síronként nagyobb mennyiségben. Az utóbbi temetőben legtöbb esetben 2 edényt temettek a sírba, egy ke-

rámiaedényt és egy vödröt. Az előbbi temetőben pedig általában csak egy kerámiát temettek el. Csak Komáromban temettek 6 esetben 3 edényt (79., 100., 114., 120., 134., 139. sírokban). A Szarvasi és Orosháza-bónumi sírokban is kerültek elő, de mindig egyenként (15. ábra 1).

b) Állatmelléklet

A lovon kívül az összes többi állatmellékleteket összegyűjtöttem. Egy individuumot egy állatként számoltam, mint pl. egy fog, vagy egy tojáshéj maradványa. 106 sírban kerültek elő, azaz szinte pontosan ugyanolyan arányban, mint az edények. Mindegyik temetőben volt ilyen, de leginkább a két északi temetőre jellemző ez a lelet: állatmelléklet Komáromban a sírok 83%-ában volt, Kassa-Zsebesen pedig 87%-ában. Érdekes viszont, hogy a szarvasi temetőben gyakoribb ez a szokás, mint az edénymelléklet. A tiszafüredi és az Orosháza-bónumi temetőkben csak 2 esetben volt állatmelléklet a sírban (Tiszafüred 40, 553; Orosháza-bónum 66. és 106. sírok), az Orosháza, Béke Tsz temetőjében pedig 1 esetben (97. sír). (15. ábra 2.)

179 különböző állatmellékletet gyűjtöttem össze. A Komárom-hajógyári temető újra a kivételt jelképezi. Ott a legtöbb esetben 2 állatmellékletet számoltam össze. Hármat-hármat Szarvason (420. sír), Kassa-Zsebesen (387. és 393. sírok) és Komáromban (72., 79., 85., 111., 114. és 119. sírok), négyet csak a komáromi temetőben (103. és 121. sírok), ötöt pedig csak egy esetben a Kassa-zsebesiben (94. sír: 2 kutya, 1 szarvasmarha koponya, 1 házityúknak a csontjai és 1 tojásnak a héja).

V. ELEMZÉS

Statisztikai adatfeldolgozást sokfélét lehet készíteni, de még több az értelmezési lehetőség. Az általam vizsgált anyagban nagy vonalakban az avar kori ló- és lovas temetkezés általános képét látjuk, de úgy, hogy számos egyedi vonás, eltérés is megfigyelhető.

Az általános kép a következő:

- A leggyakoribb szokás a teljes lótemetkezés egy emberrel együtt közös sírban, egy lovas sírban.
- A sírgödrök többsége téglalap alakú és függőleges, egyenes falú.
- A sírgödör általában az egyén(-ek) méretéhez illeszkedik.
- A lovat sekélyebben temették el, mint a lovast.
- A lovasok többsége férfi.
- A ló a lovashoz képest legtöbb esetben ellentétes tájolásban feküdt.

– A lovak a lovas bal vagy jobb oldalán helyezkednek el.
– Gyakori a koporsó és sírkamra használat.
– Legtöbb esetben a lovat felszerszámozva temették el.
– A ló „gazdája” gyakran veretes övet viselt.
– A fegyveres sírok viszonylag gyakoriak.
– A ló- és lovas sírok általában beleillenek a temető temetkezési rítusának szokásába.

Fontos kérdés, hogy a vizsgálatunk általános és egyedi eredményei alapján adhatunk-e, és ha igen, akkor milyen értelmezést a temetkezési rítusról, a ló és ember kapcsolatáról, és végül a késő avar kori társadalomban a ló helyéről.

A magányos egész ló temetése Kiss Attila VII. típusával azonos.[57] Ez a szokás már a kora avar korban ismert, és a Dunántúlon, illetve a Dél-Dunántúlon jellemző. A késő avar korban viszont jelentősebb ez a rítus, és legtöbb esetben a Tiszántúlon került elő.[58] Jelen vizsgálatban 74-et számoltam össze: Tiszafüreden 70-et, Orosháza-Bónumon egyet (132. sír), Szarvason pedig hármat (45., 68. és 416. sírok).

Fontos kiemelni, hogy ugyan magányos lósírokról van szó, mégis pl. a tiszafüredi sírok közül 67 esetben néhány méteren belül meg is találták a párját.[59] A fentiekből az is következik tehát, hogy az eddigi magányos lósírok valójában lovas sírok, hiszen a többségének megvan a gazdája. Emiatt felül kell vizsgálni Kiss Attila csoportjait, hiszen azok már nem az ottani VII. típusba tartoznak.

Néhány tiszafüredi és a szarvasi 68. lósír az I. típusba tartoznak, ahol a ló az ember jobb oldalán ellentétes tájolásban fekszik (10 db).[60] A szarvasi 45. lósír a IV. típusba tartozik, amikor a ló az ember bal oldalán ellentétes tájolásban fekszik. A Szarvas, Grexa-téglagyárban a 416. sírszám alatt egyvonalban ásott két sírgödörben feküdt egy ló és a „gazdája” ellentétes tájolásban, fejjel egymás felé. Tiszafüreden egy esetben a lovat haránt a lovas jobb oldalán, a feje mellett temették el (112. lósír − 114/b lovas sír;[61] III.1.5. csoport). Ez a két sír Kiss Attila V. típusába sorolható, amikor fülkesírban az emberi váz fülkében „lábbal” lefelé, és az aknasírban lévő ló váz az emberi vázzal ellentétes tájolásban nyugszik,[62] hiszen mindkét esetben a lovat sekélyebben helyezték, mint a lovast. A többi tiszafüredi lósír egyik Kiss Attila-féle típus-

57 KISS 1962. 154.
58 BALOGH 2009. 17.
59 GARAM 1995. 354–368, 390–423; MAKOLDI 2008. 127–132; JUHÁSZ 2004.
60 MAKOLDI 2008. 2. ábra 3: III.1.2. csoport.
61 Makoldi Miklós szerint összetartozása bizonytalan (MAKOLDI 2008. 132.).
62 KISS 1962. 154.

sal sem függ össze: a ló haránt a lovas jobb oldalán a lábai mellett voltak (46 db),[63] vagy egy vonalban a lovas lábainál volt (10 db).[64]

Viszont Tiszafüreden a 70-ből „csak" 67 sír gazdáját sikerült azonosítani, és a bónumi sír is egyedüli maradt. Az első temetőben a 705. sír lova biztosan nem keltezhető, a 186. sír pedig szimbolikus sír volt. Marad a 183. sír, amelyet Makoldi Miklós *„önálló lósír"*-nak tart (I. típusa), mert ennek párját nem találta.[65] Orosháza-Bónumon a 132. lósírt *„valóban nem lehet egyik embersírhoz sem kapcsolni, mivel a körülötte levők egyforma távolságra vannak, leletanyaguk igen szegényes. Kiss A. beosztása szerint a késő avar lovas temetkezés VII. típusába tartozik"*[66] vagy Makoldi I. típusába.

A magányos lósírok és gazdáik összevetésében hangsúlyoznunk kell, hogy a sírpárosítást a kutató – vagy a kutatás – elképzelései, valamint a rendelkezésre álló régészeti adatok jelentősen befolyásolják. Balogh Csilla ezért azt javasolja, hogy a „gazdátlan", külön eltemetett lovat „*közösségi* áldozat maradványaként" vegyünk tekintetbe, mint a többi halotti áldozatot: *„áldozati gödrök tojásokkal, edénnyel, tajnyik, gödrök ló- és marhacsontokkal"*.[67] Ezzel szemben úgy vélem, hogy ez az összehasonlítás nem mindig célravezető, vagy régészetileg nehezen bizonyítható. Tudomásom szerint pl. a tiszafüredi 705. sírnak az avar korban nincs párhuzama, így nehéz azt halotti áldozatnak nevezni, hacsak az ismert germán rítusra nem hivatkozunk vissza.

Azonban érdekes megjegyezni, hogy a 186. lósírt Garam Éva és Makoldi Miklós nyomán szimbolikus sírnak nevezzük, *„melyből a lovas hiányzik"*, de a rá utaló mellékleteket sírba helyezték.[68] Ezek a „ráutaló mellékletek" a 186. sír esetében az övkészlet és a kard. E tárgyak a többi lósírban nem találhatók meg. Ez alapján mondható, hogy a lovas ugyanúgy, ahogyan a lószerszám is, lovat jelképezhet. Kérdés az, hogy a tiszafüredi 183. és a bónumi 132. lósírok lehetnek-e emberre utaló szimbolikus temetkezések is. Valóban azonos a temetkezési rítus, csak nem oly „gazdag" sírok, mint a 186. – a ló és mellékletei, lószerszám és fegyver (a tiszafüredi 183. sírban a lándzsa) a hiányzó halottat jelképezi. Nem egyénként temették el, hanem mellékletként.

Az általam vizsgált többi szimbolikus lovas sír a hajógyári 122. és 129. sír, ill. a zsebesi 374. sír. Mindegyikben teljes felszerszámozott ló feküdt, és a lovasra nemcsak a melléklet, hanem a sírgödör formája és berendezése is utal. E különbséget Makoldi Miklós kronológiai

63 MAKOLDI 2008. 2. ábra 2: III.1.4. csoport.
64 MAKOLDI 2008. 2. ábra 1: III.1.3. csoport.
65 MAKOLDI 2008. 131, 70. j.
66 JUHÁSZ 2000. 73.
67 BALOGH 2009. 17.
68 MAKOLDI 2008. 115.

változással magyarázta: *„A közép avar időszakban (…) az emberi halott mellékletei alapján, a késői időszakban pedig inkább a sírgödör kialakítása alapján lehet a szimbolikus jelenlétre következtetni”*. A Hernád-völgyben 4 ilyen sírt számolt össze: a zsebesi 374. sír és a sajópetri 313. sír a késő avar kor második félére, a tiszafüredi 186. sír és a Tiszavasvári, Petőfi u. 49. 10. sír pedig a közép avar korra keltezhető.[69] Ennek ellenére Trugly Sándor megjegyezte, hogy a hajógyári 129. sírnak a lovasa *„valószínűleg ő is az egyik tagja lehetett a legkorábbi belső-, illetve közép-ázsiai betelepülőknek”*.[70] A 122. sír nem keltezhető, viszont az épített sírkamrája eredeti. A hajógyári kettős falú sírkamrák a közép avar kor második felére, illetve a késő avar kor első fázisára datálhatóak.[71] Így Makoldi hipotézise a Hernád-völgy területén kívül nem követhető.

A második lótemetkezési forma a jelképes ló, melyeket mindig csak a mellékletek alapján ismerhetünk fel. Mivel ezek csak a Szarvas, Grexa-téglagyári temetőben kerültek elő 2 aknaés 15 fülkesírban, megállapíthatjuk, hogy a jelképes ló nagyon szoros összefüggésben áll a fülkesírokkal.[72] Bende L. szerint *„a lószerszámmal fülkesírba való temetés gyakorlata tehát a 7. század utolsó harmadában jellemző igazán”*. A 8. században még egy ideig tovább él, amíg újra nem teljes lovat temetnek a fülkesír aknájába.

Ez a temetkezési szokás jól ismert a 6. század végére – 7. század elejére tehető germán jellegű sírokból.[73] A Kárpát-medencében a Körös–Tisza–Maros közéről és a körülötte lévő területről ismert legnagyobb számban, illetve Nyírségben, valamint a Dunántúlon is.[74] Juhász Irén kronológiai meghatározása szerint a fülkesírok a temetőhasználat első fázisához tartoznak, a 7. század második felére vagy a 8. század elejére tehetők.[75] A két aknasíros lószerszámtemetések (147. és 376. sírok) is ugyanabban a korba tartoznak. A legkésőbbi lószerszámos lovas sír az 56. sír: egy másik csoportba, a 7. század vége utáni időkre helyezhető.

Az utolsó lótemetkezési forma a részleges lótemetkezés. E szokás a vizsgált sírok között legkisebb arányban került elő (4%), és mindegyik ember egy sírban található, egy kivételt leszámítva. Az utóbbi a bónumi 221. számú sírgödörben talált egyedül álló lókoponya, amely valószínűleg nem lótemetkezésnek tekinthető.[76] A többi részleges lótemetkezés mind az Oros-

69 MAKOLDI 2008. 136.
70 TRUGLY 2008. 83.
71 TRUGLY 2008. 82. kép alapján.
72 BENDE 2000. 253–254, 18. kép.
73 BALOGH 2009. 18–19.
74 BENDE 2000. 18. kép.
75 JUHÁSZ 2004. 96.
76 A temető publikációjában Juhász Irén a „Reiterbestattungen, Pferdegräber“ listába sorolja, de a 2000-ben megjelent cikkében már nem. A sírgödör nem jelenik a temető térképen (JUHÁSZ 1995a. 42; JUHÁSZ 2000. 73–74.)

háza, Béke Tsz temetőjében került elő. Ahogy már fentebb említettem, a 97., 102., 109., 114., 138., 142. és 150. síroknál bizonytalan az, hogy részleges vagy teljes lótemetkezés, de Juhász Irén nyomán mégis részlegesnek vehetjük.[77]

Kiss Attila és Madaras László szerint ez a rítus csak a kora avar korból ismert.[78] Makoldi 7 részleges lovas temetkezést gyűjtött össze, és mindet csak a Tisza keleti oldalán: *„Ennek főképpen kronológiai okai vannak, mivel itt létezett egy kora avar településtömb is, míg a Tisza túlsó partját csak a közép avar korban kezdték meghódítani, amikorra már a részleges ló temetése minden valószínűség szerint kiveszett a halotti szokások közül.”*[79]

A vizsgált sírok között az egyetlen biztos részleges lótemetkezés a 73. gyereksírban található, ahol a lábaknál kettévágott lóállkapocs került elő. Sajnos e sírban melléklet nem volt. Így csak a 142. és a 150. sírban talált övveretek alapján keltezhető e temetkezési szokás a késő avar kor második felére, a 9. század elejére. Az ásató megjegyezte azt, hogy *„a homokbányai temetőben 5 esetben a lócsontok elhelyezkedése alapján utántemetésre lehet gondolni”*.[80] Ez a 97., 114., 138., 142. és 150. sírokra vonatkozik. Mindenesetre az Orosháza, Béke Tsz temetőjében megfigyelt szokás nagyon eltérő a sztyeppei nomádok jól ismert, koponya és lábszárcsontokkal, néhány esetben lenyúzott bőrrel való részleges lótemetésétől.

A sírszerkezet vizsgálata ugyancsak a jól ismert általános képet adta. Viszont a lóhoz kapcsolódó „gesztus”-ról még egy pár dolgot érdemes megemlíteni. Sírméretek nem mindig az egyénekhez illenek, hiszen a lósírok különlegesen kisméretűek a teljes lótemetéssel közös sírokkal szemben. Ezt nemcsak a szűk tiszafüredi sírgödröknél figyeltük meg, hanem a Szarvas-rózsási és a Gyomaendrőd-kecskészugi temetőkben is, ahol kis gödörbe gyömöszölték be a lovakat.[81] Tekintettel arra, hogy a lovat „begyömöszölni” nem egyszerű feladat, ezért számomra nagyon sokat mondhat még a tafonómia, az archeoentomológia és archeobotanika a ló kezeléséről, a lóhoz kapcsolódó temetkezési rítusról és tiszteletről.

Néhány lósírnál megjelennek az ún. „fülessírok” (cölöpnyomokkal) is, de csak Tiszafüreden. Garam Éva már megjegyezte, hogy a tiszafüredi temetőben embersírnál is létezik ez a sírszerkezet: összesen 6 ember és 12 lósírnál volt megfigyelhető.[82] Mindenesetre érdekes, hogy az egyedül temetett lónak ugyanolyan sírszerkezetet építettek, mint amilyet csak néhány embernek volt szokás.

77 JUHÁSZ 2000. 73–74.
78 MADARAS 2001. 27.
79 MAKOLDI 2008. 134.
80 JUHÁSZ 2000. 73–74.
81 JUHÁSZ 2006a; JUHÁSZ 2006b.
82 GARAM 1995. 162–163.

A ló és ember kapcsolatát a sírban elfoglalt térbeli helyzetük alapján is megpróbáltam elemezni: milyen az emberhez képest a ló pozíciója, továbbá, hogy a két egyént egyértelműen el akarták-e különíteni, vagy pedig törekedtek arra, hogy egy térbe helyezve jelezzék kettejük szoros kapcsolatát.

A vizsgált sírok között leggyakoribb típus az, amikor a ló a lovas bal oldalán fekszik azonos (Komárom-Hajógyár) vagy ellentétes (Kassa-Zsebes) tájolásban. Ezek Kiss Attila III. és IV. típusába tartoznak. Kiss Attila III. típusa hagyományos a késő avar korban, de ezenkívül a kora avar korban, sőt Belső- és Közép-Ázsiában is. A IV. típusa a Kárpát-medence második felében csak néhány peremvidéki temetőből került elő, és a kora avar kori sírok között egyelőre ismeretlen, viszont ez a legjellegzetesebb Belső- és Közép-Ázsiában.[83] A jelen vizsgálatban a IV. típus magas aránya (a Kassa-zsebesi 46 sír a 217 sírból 21%-ot tesz ki) az avar kori lovas temetkezési szokások realitását egyáltalán nem jelzi.

Amikor a ló az ember jobb oldalán ellentétes tájolásban fekszik, az a Kiss Attila I. típusába tartozik. Ez a típus a bónumi temetőben fordult elő (biztosan a 33. és a 231. sírokban, kétségesen az „L" sírban[84]), és Tiszafüreden sok esetben. Amikor a ló az ember jobb oldalán fekszik azonos tájolásban, az a Kiss Attila II. típusába tartozik. Erre mindössze csak egyetlen példát, a bónumi 212. sírt lehet említeni. A viszonylag keskeny sírgödörben (90 cm) *„olyan helyzetben feküdt a két váz, mintha a lovat tették volna először be a sírba, és utána a férfit a ló hasa mellé"*.[85]

A II. típusról Bóna István ugyanazt jegyezte meg, mint a IV. típusról.[86] Itt érdemes Kiss Attila megjegyzésére emlékeztetni: *„… az I. és III. típus csak az emberi váz szempontjából jelent különböző elhelyezést. Ugyanis az emberi váz mindkét esetben a lóváz baloldalán: a felszállás oldalán fekszik."*.[87] Érdekes az is, hogy a II. és IV. típusokról, amelyek Belső- és Közép-Ázsiában leggyakoribb temetkezési formák, és amelyek az avar kornak csak a második felében s a peremvidéken találhatók, az ellentétet figyelhetjük meg: az emberi váz mindkét esetben a lóváz jobboldalán fekszik.

Ahogy fentebb említettem, az összes temetkezési típus között öt fő elhelyezést lehetett elkülöníteni: az ember fölött, fejénél, lábainál, bal- vagy jobb oldalán. Azt is megfigyeltem,

83 BALOGH 2009. 9, 13–14; MADARAS 2001. 22–23; BÓNA 1979. 17.

84 Juhász Irén Kiss Attila I. típusába helyezte, de a dokumentációban semmi nem utal arra, hogy a ló az ember jobb oldalán feküdt. Viszont a fénykép alapján meg lehetett állapítani, hogy a lóváz a jobb oldalra volt fektetve (JUHÁSZ 1995a. 35, 44; JUHÁSZ 2000. 66.).

85 JUHÁSZ 2000. 66. A dokumentáció alapján részleges temetkezésnek is lehetett volna tekinteni ezt a lótemetkezést. Mivel sírrajz nincs, hanem csak vázlat, és alig lehet a fénykép alapján a ló pozícióját kideríteni, az ásató meghatározását követtük. (Magyar Nemzeti Múzeum Adattár: Orosháza-Bónum téglagyár III.79/1967.)

86 BÓNA 1979. 17.

87 KISS 1962. 158.

hogy a ló pozíciói egymást fedik (9. ábra 2). Tájolásuknál is ugyanaz jegyezhető meg, ha a részleges és jelképes temetésnél az ember fejénél vagy lábainál a ló elhelyezését azonos vagy ellentétes tájolásként tekintjük. Kérdés az, hogy e szokást ugyanaz a szándék okozta-e. Ugyanígy: lehet-e azonos szándékkal értelmezni a temetkezési térben elkülönítést ló és lovas között (külön sír, koporsó, fadeszka által)? Mindenesetre itt Bóna István megjegyzése mindenképpen megfontolásra érdemes, mely szerint *„az egymás mellé eltemetett lovas és ló viszonyát nem szabad mereven kategorizálni”*.[88]

Lóval vagy lovassal eltemetett mellékletek jól illeszkednek a temetőkben az ismert temetkezési rítusba: pl. északon gyakoribb az ételadás szokása, mint a Tiszántúlon. Mellékletekként a legérdekesebb a ló saját mellékletének – a lószerszám – megléte, illetve a fegyver és az öv együttes meglétének összefüggése. Megfigyelhető volt, hogy a lószerszámmal való lótemetkezés nagyon gyakori, de nem rendszeres. Több sírnál megfigyeltük, hogy a részleges temetéseknél egyáltalán nem volt lószerszám. Ezekben az esetekben a többi temetkezési módhoz képest a ló szerepe kérdéses a sírban, hiszen kérdés az, hogy áldozati állatként értelmezzük-e ezeket, ugyanúgy, mint a szarvasmarha vagy juh részleges temetkezéseket.

A második a fegyver jelenléte a sírban. Többen megfigyelték már, hogy ez szoros összefüggésben áll a lótemetkezésekkel. Vizsgálatunk eredménye szerint azonban nem ugyanazzal a gyakorisággal jelenik meg az egyes temetőkben, hiszen pl. részleges temetés mellett egyáltalán nincs is fegyvermelléklet (Orosháza, Béke Tsz, 14. ábra 1). Tiszafüreden vagy Zsebesen fegyveres rétegről van szó, és a ló harci paripaként kerülhetett a sírba.[89] Komáromban a sírok gazdagságához képest kevés fegyver került a sírokba. Ott a ló inkább rangot jelző elkülönítő jelképként kerülhetett a sírba. A dél-alföldi „köznépi” szegényebb temetőkben más jelentése lehetett a lovaknak, de ugyanígy a ló a helyi társadalmi struktúrát jelképezhette.

Az övveret használatának csökkenését a zsebesi temetőben társadalmi elszegényedéssel magyarázta Csiky Gergely,[90] és megjegyezte, hogy a társadalmi különbségek már a lovas temetkezés alapján is megfigyelhetőek. Tiszafüreden nő és gyerek lovastemetkezési szokás kapcsán elszegényedést és társadalmi, illetve politikai változást vett figyelembe Garam Éva is.[91] Úgy vélem, hogy ez még általánosabb is lehetett, és nemcsak elszegényedett gazdag társadalomban, hanem szegényebb közösségben is ez a rítus egy „elkülönítő szimbólum” volt. Az, hogy alá-fölé rendeltséggel magyarázható különbségre utal, jelen helyzetben nem bizonyítható, hiszen a késő avar korban számos a lótemetés nélküli gazdag sír.

88 BÓNA 1979. 18.
89 MAKOLDI 2008. 140.
90 CSIKY 2006. 116.
91 GARAM 1987. 73; GARAM 1995. 416.

Vizsgálatom eredményeit összegezve megállapítható, hogy mindegyik temetőben sajátos temetkezési rítus létezik a lóval kapcsolatban, amely relatíve szabályos, és a temetőben megszokott rendszerbe teljesen beleillik. A fent említett temetők sajátossága viszont csak a jelen vizsgálatra érvényes, hiszen a különböző leírt rítusok a késő avar kori ismert temetők között több helyen is megtalálhatóak.

Az általunk elemzett 6 temető 217 vizsgált sírja a kutatás által sejtett 6000 avar kori lótemetkezésnek csak kis részlete. Emiatt a mértéktartás érdekében hangsúlyozni szükséges, hogy vizsgálatunk ugyan elkezdődött, de korántsem mondható befejezettnek, erre csak a közeljövőben kerülhet sor. Előzetes eredményeink azonban már most is alkalmasak arra, hogy a metodológiát próbára tegyük, és előzetesen ismertessük azokat a szakmai közvéleménnyel.[92]

IRODALOM

ADAM 2002 — Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Varia archaeologica Hungarica. (Szerk.: Szentpéteri József) Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, 2002.

BALOGH 2009 — Balogh Csilla: Avar kori ló, lovas és lószerszámos temetkezések a Duna–Tisza közén. ArchCum II (2009) 9–42.

BEDE 2008 — Bede Ilona: La place du cheval dans la société des Avars tardifs du Bassin des Carpates. Méthodologie pour une étude d'« Archéozoologie funéraire » des sépultures équines. Mémoire de Master 1, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne. Paris, 2008. Kézirat.

BEDE 2010 — Bede Ilona: La place du cheval dans la société des Avars tardifs du Bassin des Carpates – Étude comparative des sépultures de chevaux et de cavaliers des cimetières de Tiszafüred-Majoros; Orosháza Bónum-téglagyár; Orosháza Béke TSz-homokbánya; Szarvas Grexa-téglagyár; Komárno-Schiffswerft et Košice-Šebastovce. Mémoire de Master 2, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne. Paris, 2010. Kézirat.

92 Köszönetet szeretnék mondani a Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattára főosztályvezetőjének és gyűjteménykezelőinek szíves segítségükért, valamint Szalontai Csabának a hatalmas munkát jelentő nyelvtani javításáért és lektorálásáért.

BENDE 2000 Bende Lívia: Fülkesírok a pitvarosi avar kori temetőben. Adatok a fülkés és lószerszámos temetkezések kronológiájához (Stollengräber im awarenzeitlichen Gräberfeld von Pitvaros. Angaben zur Chronologie der Stollengräber und Bestattungen mit Pferdegeschirr). In: Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak konferenciája. (Szerk.: Bende Lívia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba) Szeged, 2000. 241– 280.

BENDE 2003 Bende Lívia: Temetkezési szokások a székkutas-kápolnadűlői avar kori temetőben (Bestattungssitten im awarenzeitlichen Gräberfeld von Székkutas-Kápolnadűlő). In: B. Nagy Katalin: A székkutas-kápolnadűlői avar temető. MFMÉ–MonArch 1. Móra Ferenc Múzeum. Szeged, 2003. 305–330.

BÓNA 1979 Bóna István: A szegvár-sápoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokások. ArchÉrt 106 (1979) 3–32.

BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČIK 1991 Budinský-Krička Vojtech – Točik Anton: Šebastovce. Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches. Katalog. Nitra, 1991.

CHRISTLEIN 1973 Christlein Rainer: Besitzabstufungen zur Merowingerzeit im Spiegel reicher Grabfunde aus West- und Süddeutschland, Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseum Mainz, XX (1973) 147–180.

ČILINSKÁ 1990 Čilinská Zlata: Die awarenzeitlichen Frauengräber mit Pferdbestattung in der Slowakei. WMMÉ 15 (1990) 135–146.

CSIKY 2006 Csiky Gergely: A zsebesi avar temető fegyveres rétege. TMTF 8 (2006) 111–124.

CSIKY 2009 Csiky Gergely: Az avar kori szúró- és vágófegyverek. Doktori Disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2009.

DIERKENS et al. 2008 Dierkens, Alain – Le Bec, Claire – Périn Patrick: Sacrifice animal et offrandes alimentaires en Gaule mérovingienne. In: Lepetz Sébastien – Van Andringa William (szerk.): Archéologie du sacrifice animal en Gaule romaine, Rituels et pratiques alimentaires. APA II (2008) 279–300.

DUDAY 2005a — Duday, Henri: L'archéothanatologie ou l'archéologie de la mort. In: Dutour Olivier – Hublin Jean-Jacques – Vandermeersch Bernard (szerk.): Objets et Méthodes en Paléoanthropologie. Paris, 2005. 153–215.

DUDAY 2005b — Duday, Henri: Lezioni di archeotanatologia. Archeologia funerari e antropologia sul campo. Roma, 2005.

DUDAY 2009 — Duday, Henri: The archaeology of the Dead: Lectures in archaeothanatology. Studies in funerary archaeology. III. Oxford, 2009.

DUDAY–SELLIER 1990 — Duday, Henri – Sellier Pascal: L'archéologie des gestes funéraires et la taphonomie. In: La paléoanthropologie funéraire. Les nouvelles de l'Archéologie XL (1990) 12–14.

GARAM 1987 — Garam Éva: Pferdegräber des awarenzeitlichen Gräberfeldes in Tiszafüred – Angaben des spätawarenzeitlichen Pferdebestattungen. Alba Regia XXIII (1987) 65–125.

GARAM 1995 — Garam Éva: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary III. Budapest, 1995.

GODELIER 1984 — Godelier, Maurice: L'idéel et le matériel – Pensée, économies, sociétés. Paris, 1984.

HUBERT–MAUSS 1899 — Hubert, Henri – Mauss, Marcel: Essai sur la nature et la fonction du sacrifice. L'Année sociologique 2 (1899) 29–138.

HUCHET 1996 — Huchet Jean-Bernard: L'Archéoentomologie funéraire: une approche originale dans l'interprétation des sépultures. BMSAP VIII/3–4 (1996) 299–311.

JUHÁSZ 1995a — Juhász Irén: Awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza. MNM–MTA Régészeti Intézete. MAA 1. Budapest, 1995.

JUHÁSZ 1995b — Juhász Irén: Késő avar kori leletek Orosházáról. BMMK 19 (1995) 387–404.

JUHÁSZ 2000 — Juhász Irén: Avar lovas sírok Békés megye északi területén. BMMK 21 (2000) 63–99.

JUHÁSZ 2004 — Juhász Irén: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas – Grexa-Téglagyár FO 68. MNM–MTA Régészeti Intézete. MAA 7. Budapest, 2004.

JUHÁSZ 2006a — Juhász Irén: A szarvas-rózsási késő avar temető lovas sírjai. Arrabona XLIV/1 (2006) 205–218.

JUHÁSZ 2006b — Juhász Irén: A gyomaendrőd-kecskészugi késő avar temető részlete. (Detail eines spätawarischen Friedhofs in Gyomaendrőd-Kecskészug). BMMK 28 (2006) 99–110.

KISS 1962 — Kiss Attila: Az avarkori lovastemetkezés szokásának vizsgálata. JPMÉ (1962) 153–162.

LÁSZLÓ 1955 — László Gyula: Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. ArchHung XXXIV. Budapest, 1955.

MADARAS 2001 — Madaras László: Avarkori lovas sírok a Kárpát-medencében (Tudománytörténeti áttekintés) In: Tanulmányok Farkas József tiszteletére. (Szerk.: Cservenyák, László) Studia Szatmariensia I (2001) 19–37.

MAKOLDI 2008 — Makoldi Miklós: Adatok a Hernád-völgyi avar lovas sírok temetkezési szokásaihoz – Burial customs of the Avars in the Hernád Valley. HOMÉ XLVII (2008) 113–146.

MANFRED 2006 — Manfred Rech (szerk.): Pferdeopfer – Reiterkrieger. Fahren und reiten durch die Jahrtausende. Begleitkatalog zur Ausstellung in Bremen. Bremer Archäologische Blätter IV. Bremen, 2006.

MASSET–SELLIER 1990 — Masset, Claude – Sellier, Pascal: Les anthropologues, les morts et les vivants. In: La paléoanthropologie funéraire. Les nouvelles de l'Archéologie. XL (1990) 5–8.

MÜLLER-WILLE 1970–1971 — Müller-Wille, Michael: Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter (mit einem Beitrag von Vierck Hayo: Pferdegräber im angelsächsischen England). ROB XX–XXI (1970/1971) 119–248.

OEXLE 1992 — Oexle, Judith: Studien zu Merovingerzeitlichem Pferdegeschirr am Beispiel der Trensen. GDV, Serie A, Band XVI. Mainz am Rhein, 1992.

PÉRIN 1998 — Périn Patrick: Possibilités et limites de l'interprétation sociale des cimetières mérovingiens. Antiquités nationales XXX (1998) 169–183.

TESTART 2004 — Testart Alain: Les morts d'accompagnement. La servitude volontaire I. Errance. Paris, 2004.

TOMKA 1979 — Tomka Péter: Adatok a kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz III. Koporsó használat a tápi temetőben – Angaben zum Bestattungsbrauchtum der Bevölkerung vom kleinen Alföld in der Awarenzeit. III. Sarggebrauch im Gräberfeld von Táp. Arrabona XIX–XX (1979) 17–108.

TOMKA 1992 — Tomka, Péter: Awarische Grabsitten – Abriß der Forschungsgeschichte bis 1963. In: Daim Falko (szerk.): Awarenforschungen 2. Studien zur Archäologie der Awaren IV, Institut für Ur- und Frühgeschichte. Wien, 1992. 969–1023.

TRUGLY 1987 — Trugly, Alexander: Gräberfeld aus der Awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komarno. SlovArch XXXV (1987) 251–344.

TRUGLY 1993 — Trugly Alexander: Gräberfeld aus der Awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komarno II (1987–89) SlovArch, XLI (1993) 191–307.

TRUGLY 2008 — Trugly Sándor: A Komárom-hajógyári avar temető és telep. Budapest, 2008.

VÖRÖS 2000 — Vörös István: A váci avar temető archaeozoológiai vizsgálata. Budapest, 2000. Kézirat.

WICKER 1990 — Wicker Erika: Koporsók a csólyospálosi avarkori temetőben. Cumania XII (1990) 9–70.

ZÁBOJNÍK 1995 — Zábojník, Jozef: Soziale Problematik der Gräberfelder des nördlichen und nordwestlichen Randgebietes des awarischen Khaganats. SlovArch XLIII–2 (1995) 205–344.

RÖVIDÍTÉSEK

APA	Archéologie des Plantes et des Animaux (Paris)
ArchCum	Archaeologia Cumanica (Kecskemét)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	Archaeologia Hungaricae (Budapest)
BMMK	A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
BMSAP	Bulletins et Mémoires de la Société d'anthropologie de Paris (Paris)
GDV	Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit (Frankfurt/Main)
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
JPMÉ	Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
MAA	Monumenta Avarorum Archaeologica (Budapest)
MFMÉ–MonArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monographia Archaeologica (Szeged)
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest)
MTA .	Magyar Tudományos Akadémia (Budapest)
ROB	Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (Amersfoort)
SlovArch	Slovenská Archeologia (Bratislava/Pozsony)
TMTF	Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek (Tatabánya)
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)

ILONA BEDE

HORSE IN THE LATE AVARIAN SOCIETY OF THE CARPATHIAN BASIN

(Summary)

Horses were buried together with the dead relatively frequently during the whole period of the Avarian Age. This custom goes back to nomadic traditions, but in the Late Avarian Age, after almost 150 years of settled way of life, it is a question what kind of ideas remained behind this rite. We think that „gestes" made in the course of the burial rite left traces that can be studied after a thorough archaeological examination. By the reconstruction of the burial process we can find the representations of community's ideas and social structure. In connection with horse and horseman burials I elaborated a method of examination with the help of which we can analyse the horse as if it had been the main actor of the burial, but at the same time as if the „grave-good" formed in the process of the rite. I also compare its burial rite with that of other animals. As a test, I made the first comparative study in the case of 217 graves of 6 cemeteries. As a result, the well-known image of the general Late Avarian horse and horseman burial could be observed, but also several individual features and differences. Almost in all of the cemeteries, there was some characteristic burial rite connected with the horse that was relatively regular and fit into the usual system of the cemetery. With the help of the types of objects we can separate different economic and social layers within the six cemeteries. Horse was a „separating symbol" in each of them. It is still a question why did not every „rich" grave have a horse. Thus, for the time being we cannot speak about vertical social structure.

Bede Ilona
Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne
UMR 8167 Orient & Méditerranée
87 rue de Rivoli – 75001 Párizs
7625 Pécs – Hunyadi János u. 22.
ilona.bede@univ-paris1.fr
ilonabede@yahoo.fr

1. kép. Kaneto Shindo „*A Kopár Sziget*” című filmjének válogatott kivonatai

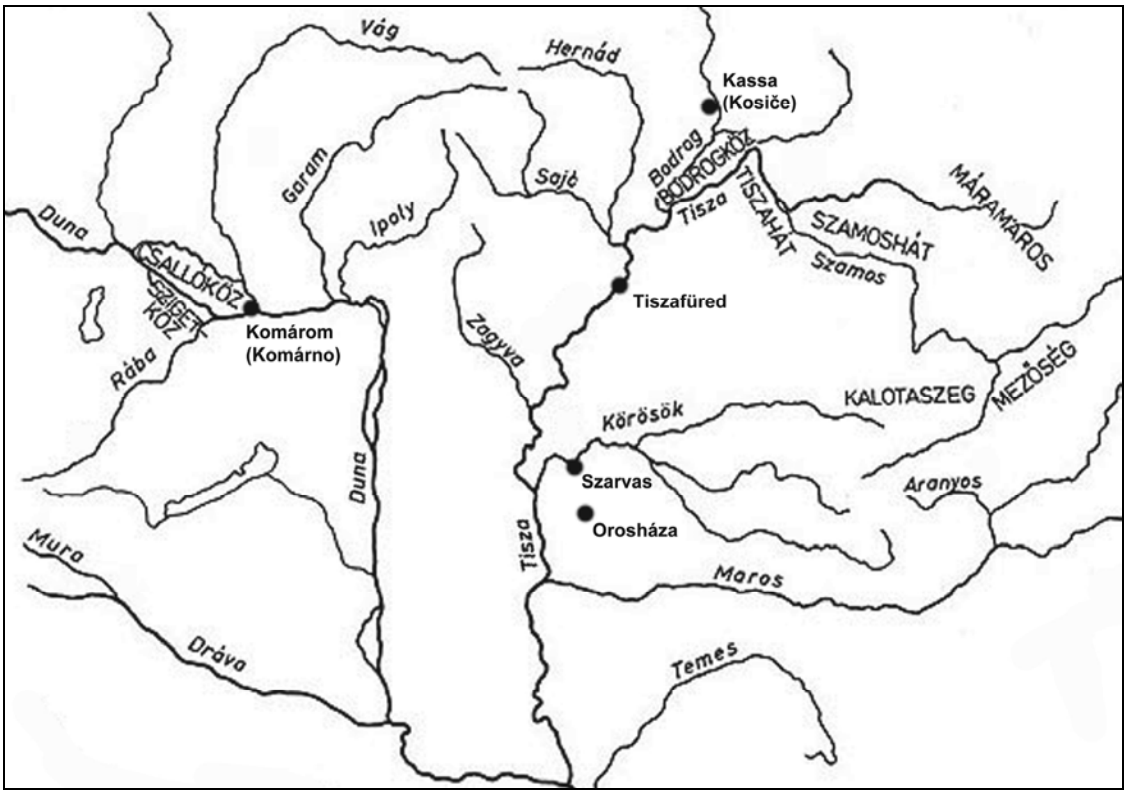

2. kép. A vizsgált temetők elhelyezkedése a Kárpát-medencében

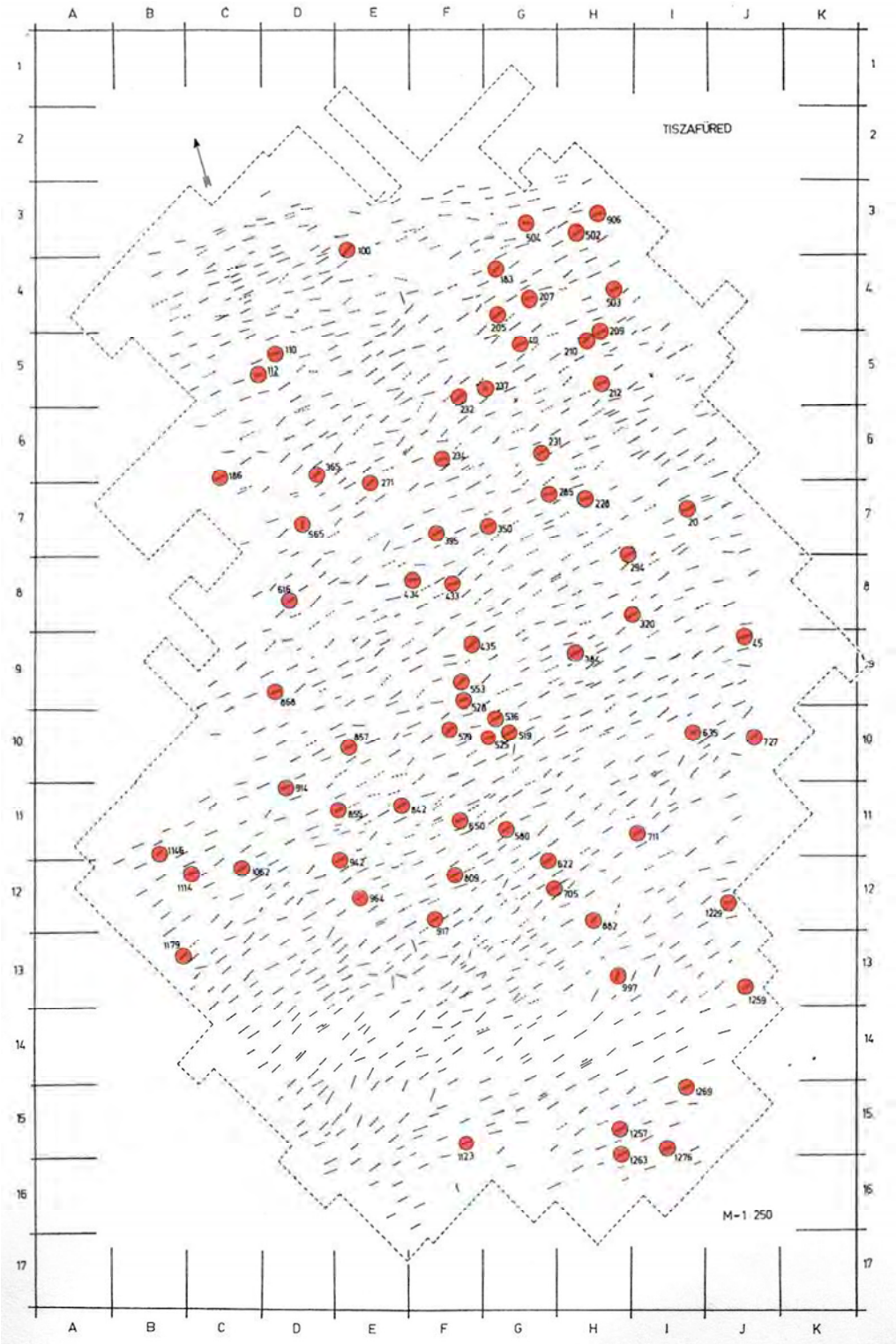

3. kép. Temetőtérkép ló- és lovas temetkezések előfordulásával.
Tiszafüred-Majoros (GARAM 1987. 67, 1. ábra nyomán)

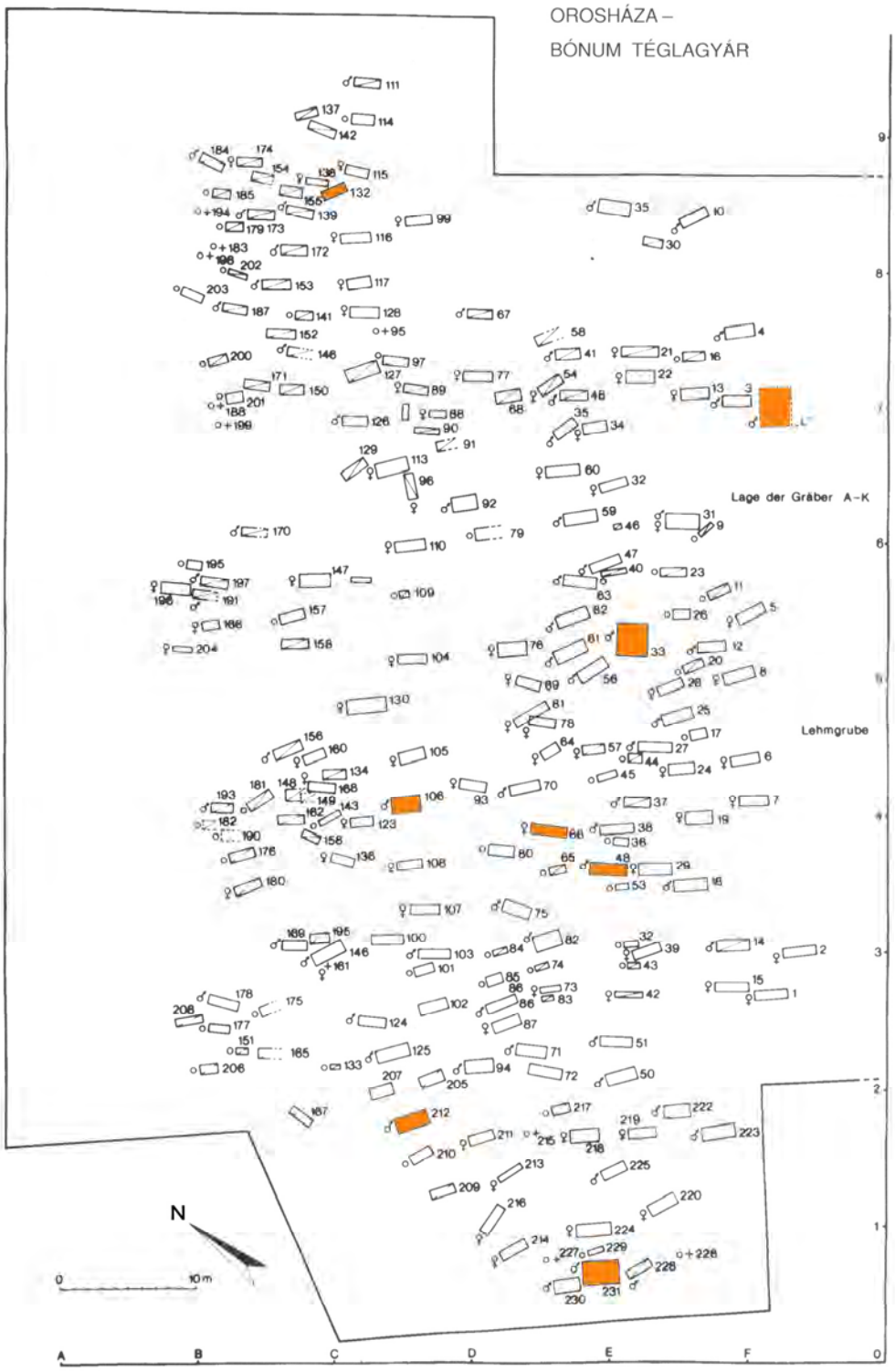

4. kép. Temetőtérkép ló- és lovas temetkezések előfordulásával.
Orosháza, Bónum-téglagyár (JUHÁSZ 1995. 20, 5. ábra nyomán). A 221. sír nincs a térképen.

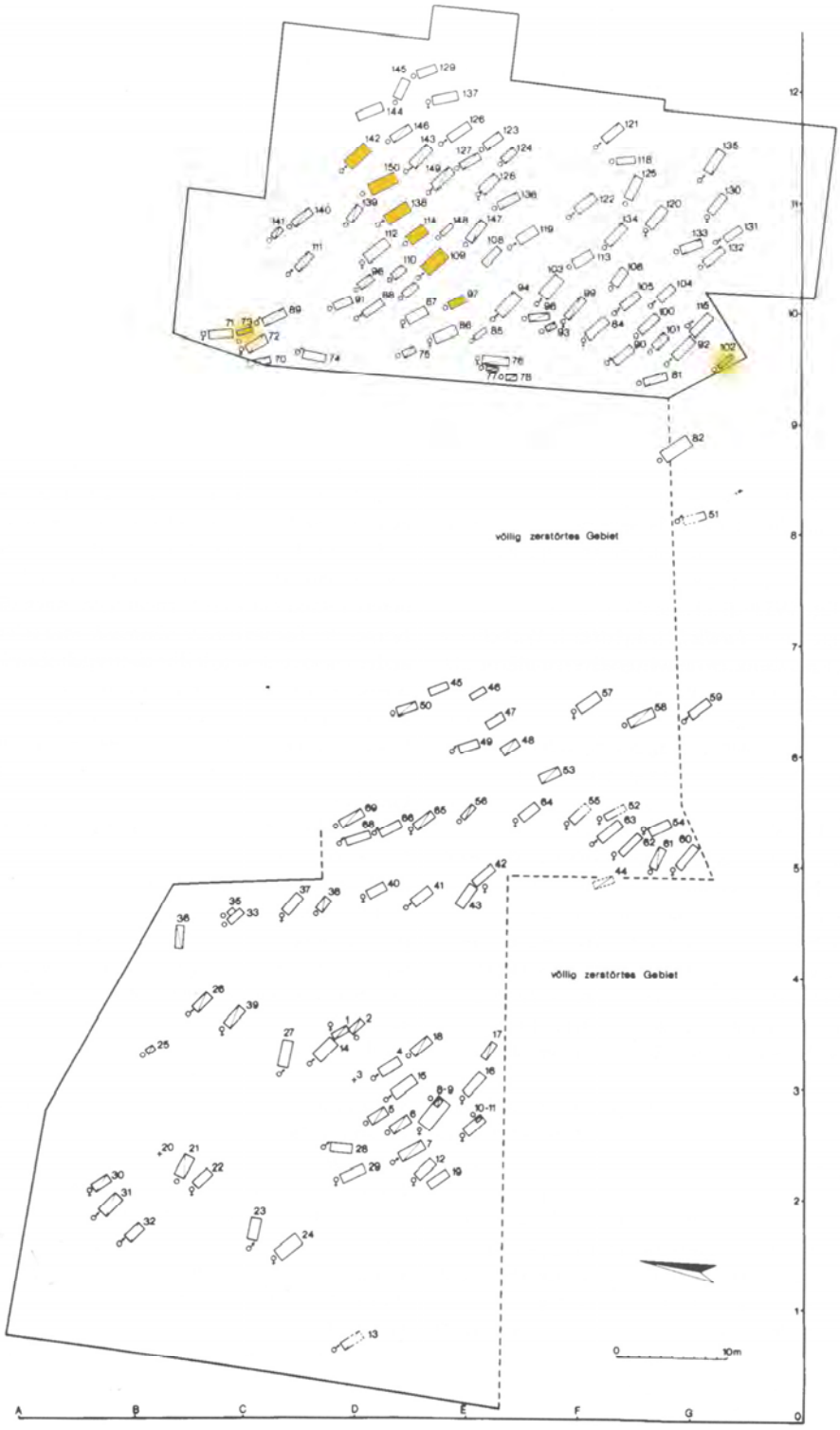

5. kép. Temetőtérkép ló- és lovas temetkezések előfordulásával.
Orosháza, Béke Tsz homokbánya (JUHÁSZ 1995. 77, 18. ábra nyomán)

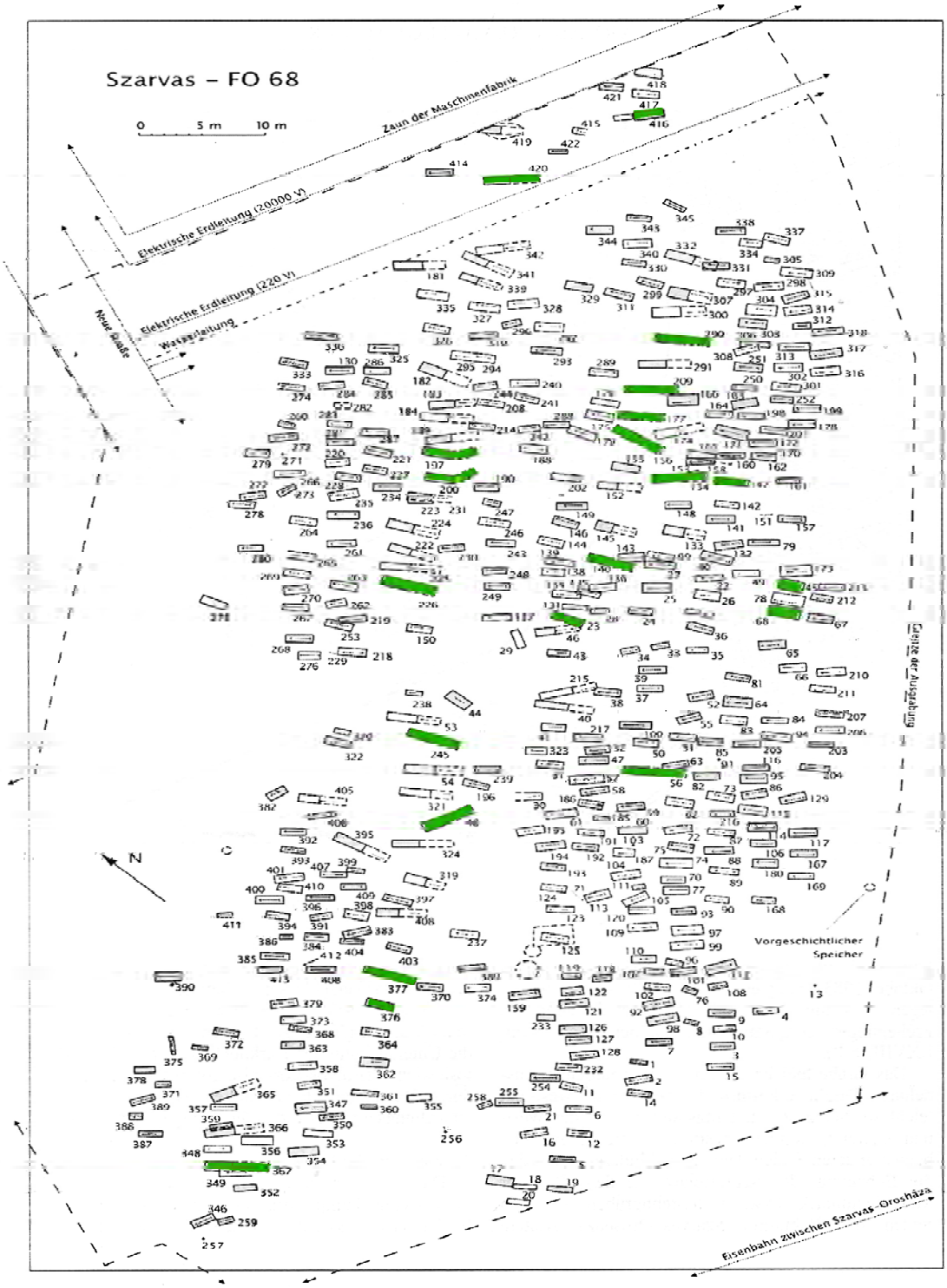

6. kép. Temetőtérkép ló- és lovas temetkezések előfordulásával.
Szarvas, Grexa-téglagyár (JUHÁSZ 2004. 10, 4. ábra nyomán)

7. kép. Temetőtérkép ló- és lovas temetkezések előfordulásával.
Komárom-Hajógyár / Komárno-Schiffswerft
(TRUGLY 2008. 80, 79. kép nyomán)

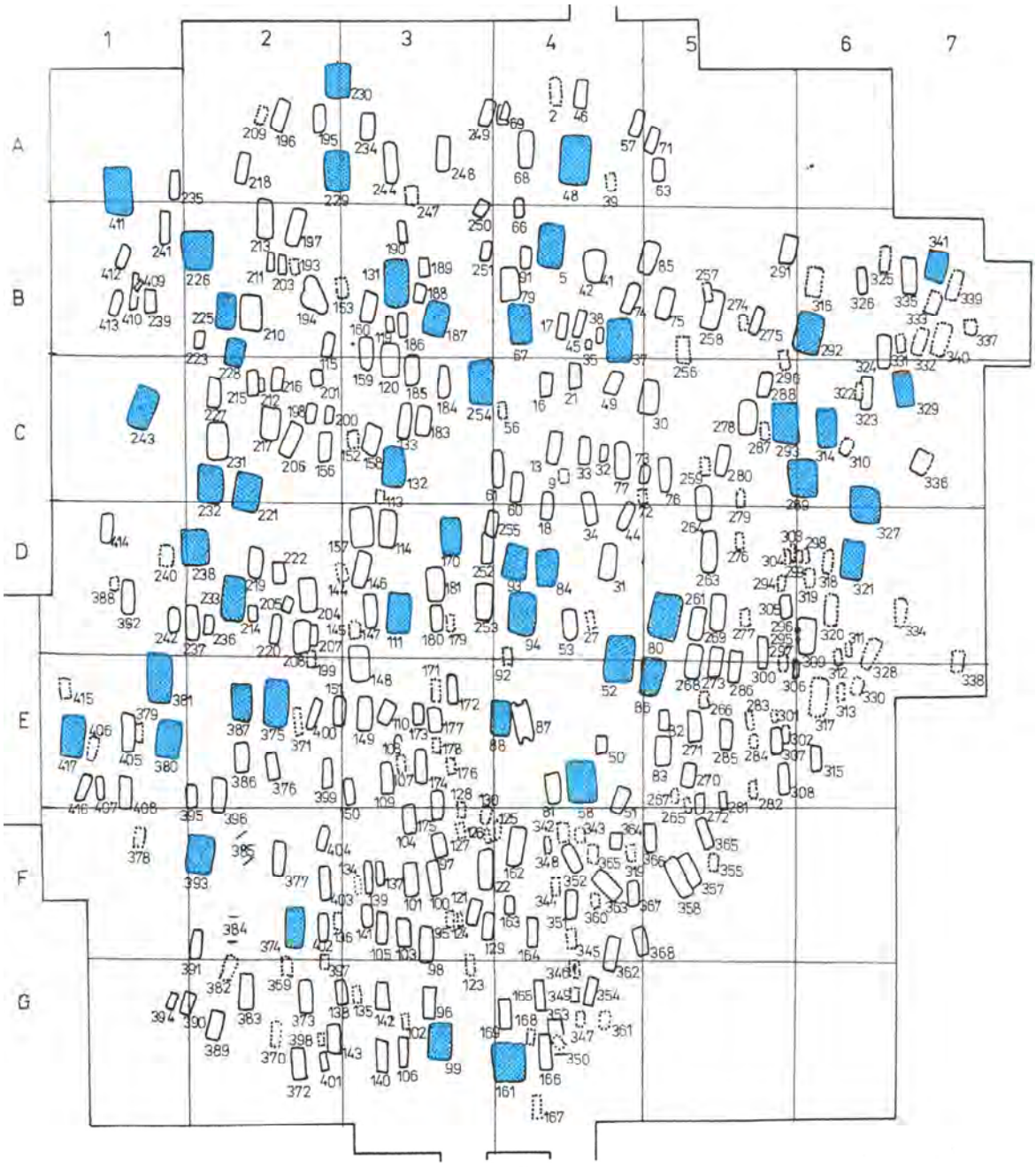

8. kép. Temetőtérkép ló- és lovas temetkezések előfordulásával.
Kassa-Zsebes / Kosiče-Šebastovce
(BUDINSKÝ-KRIČKA–TOČIK 1991. 7, 2. térkép nyomán)

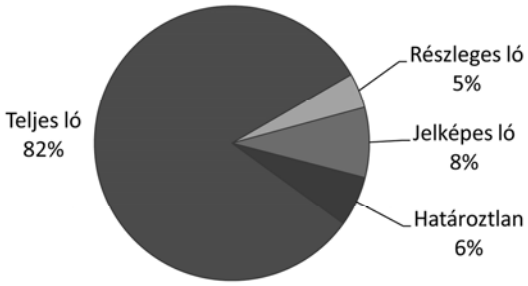

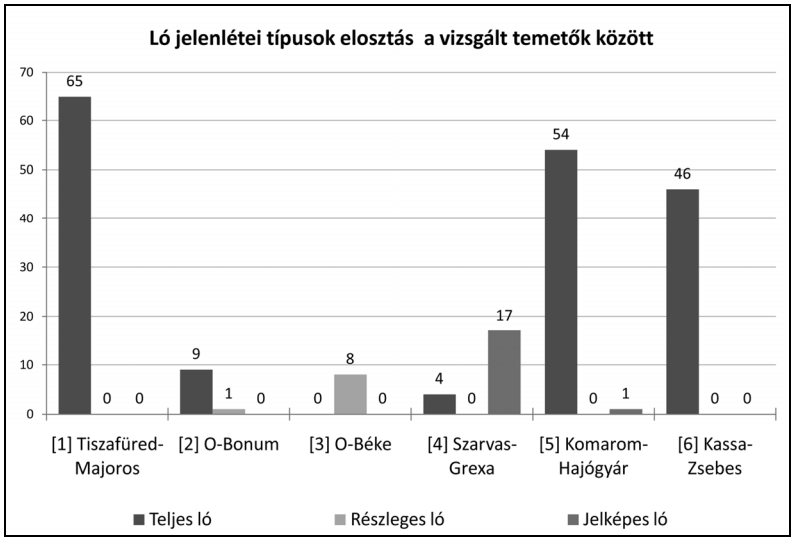

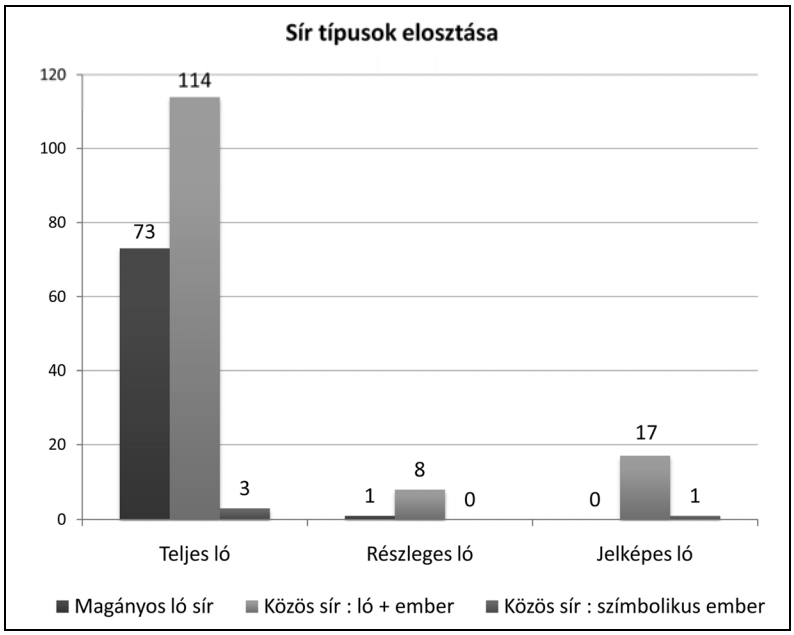

1. ábra. Ló előfordulása és sírtípusok

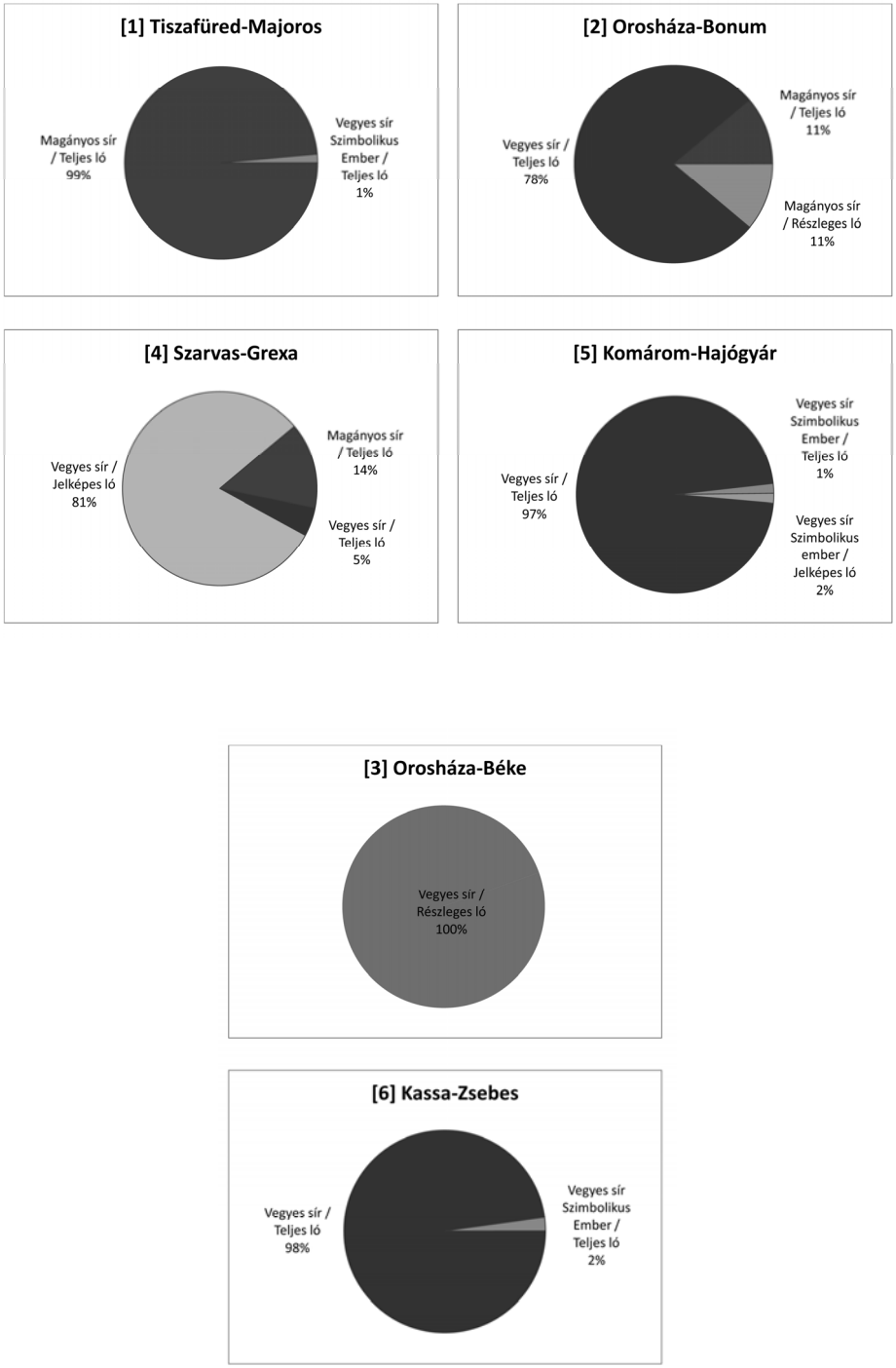

2. ábra.
Sírtípusok temetőnként

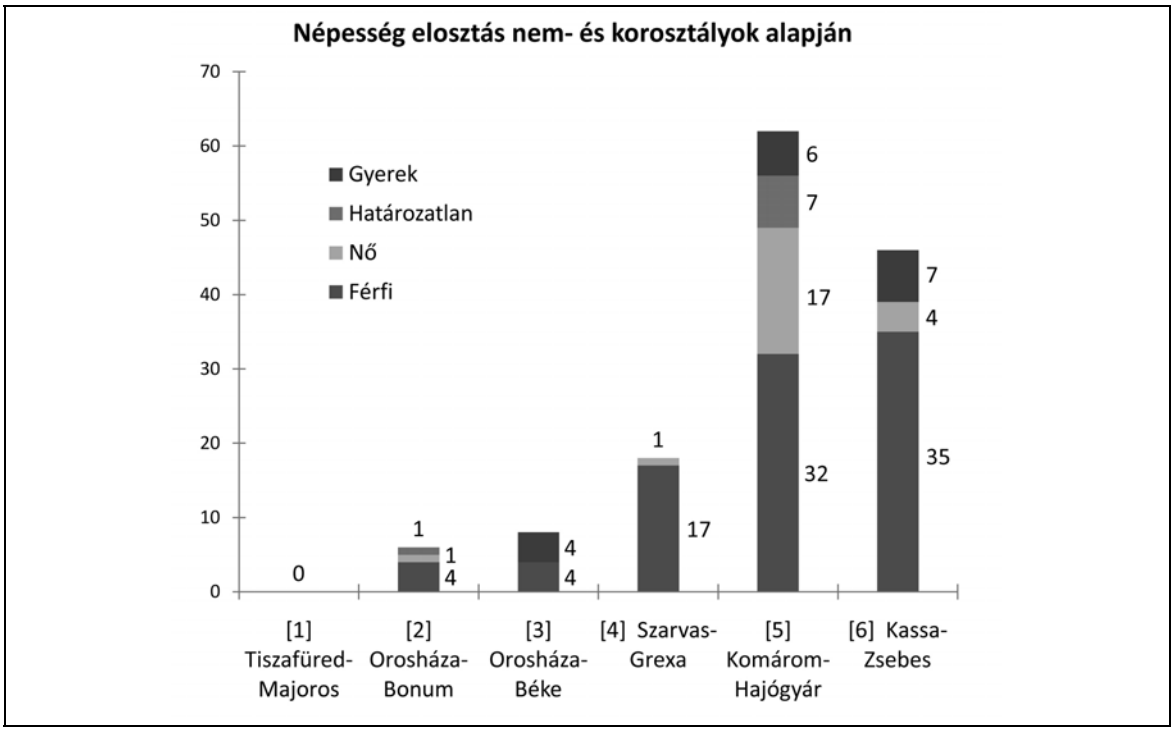

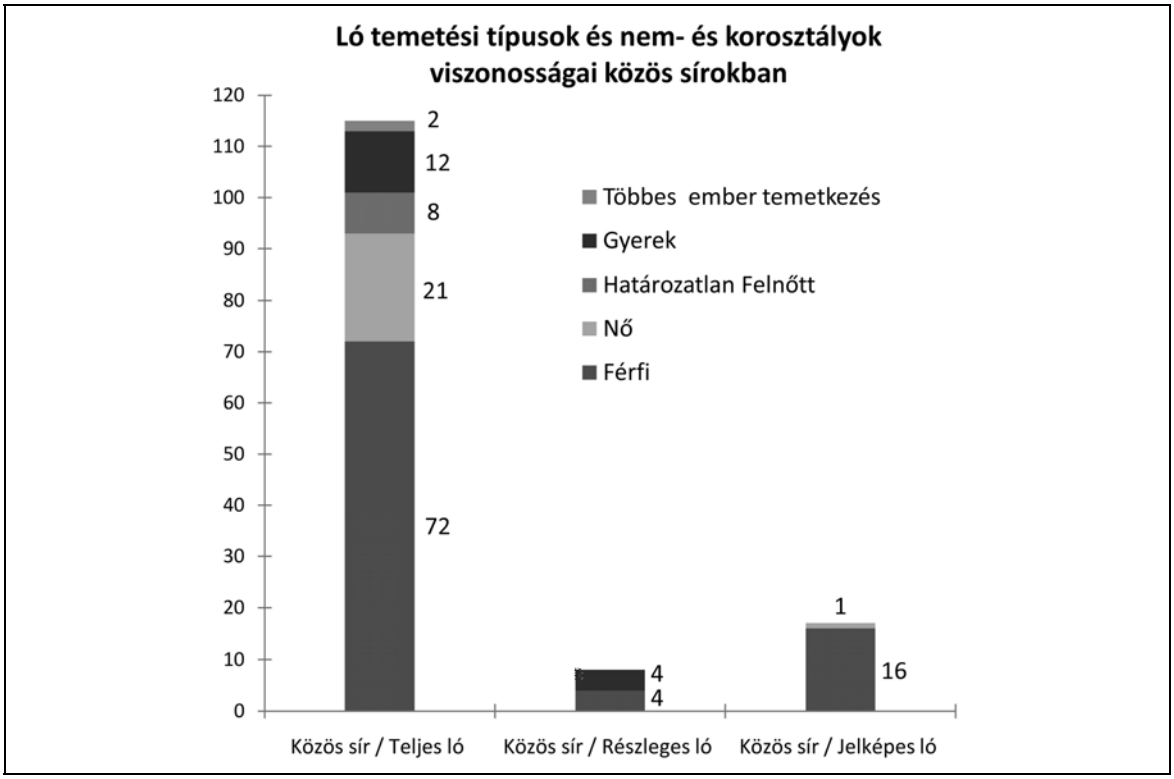

3. ábra. Ember és lovak előfordulása

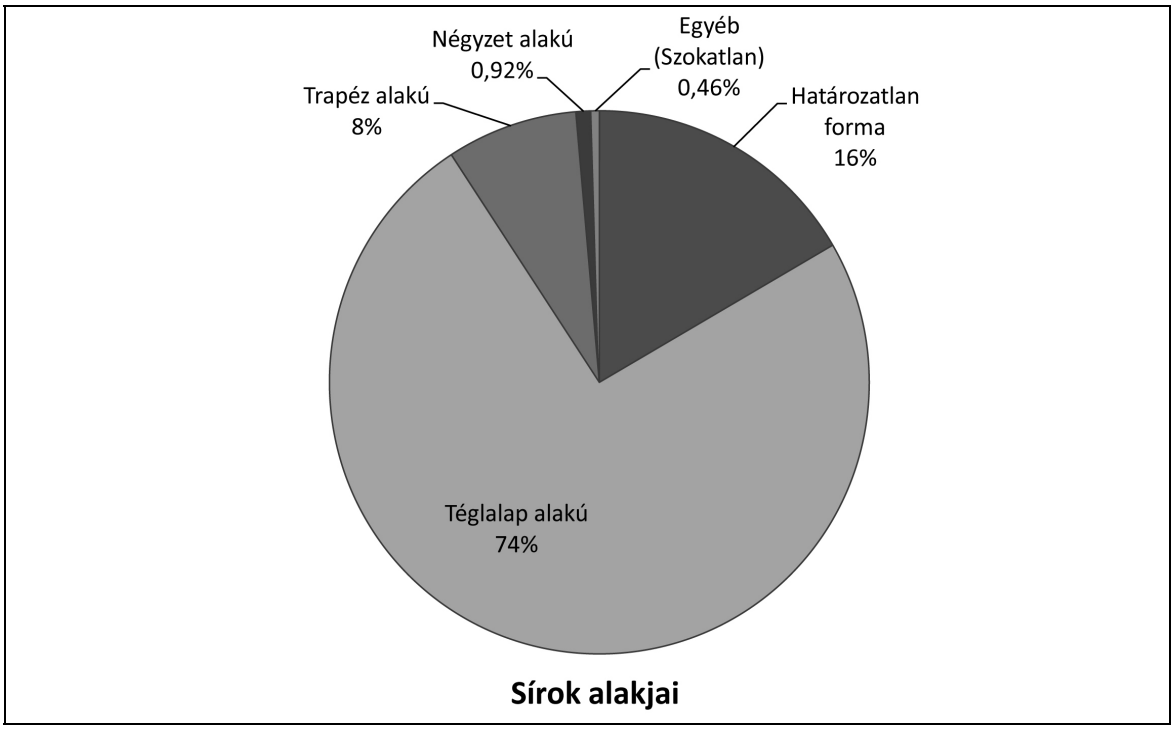

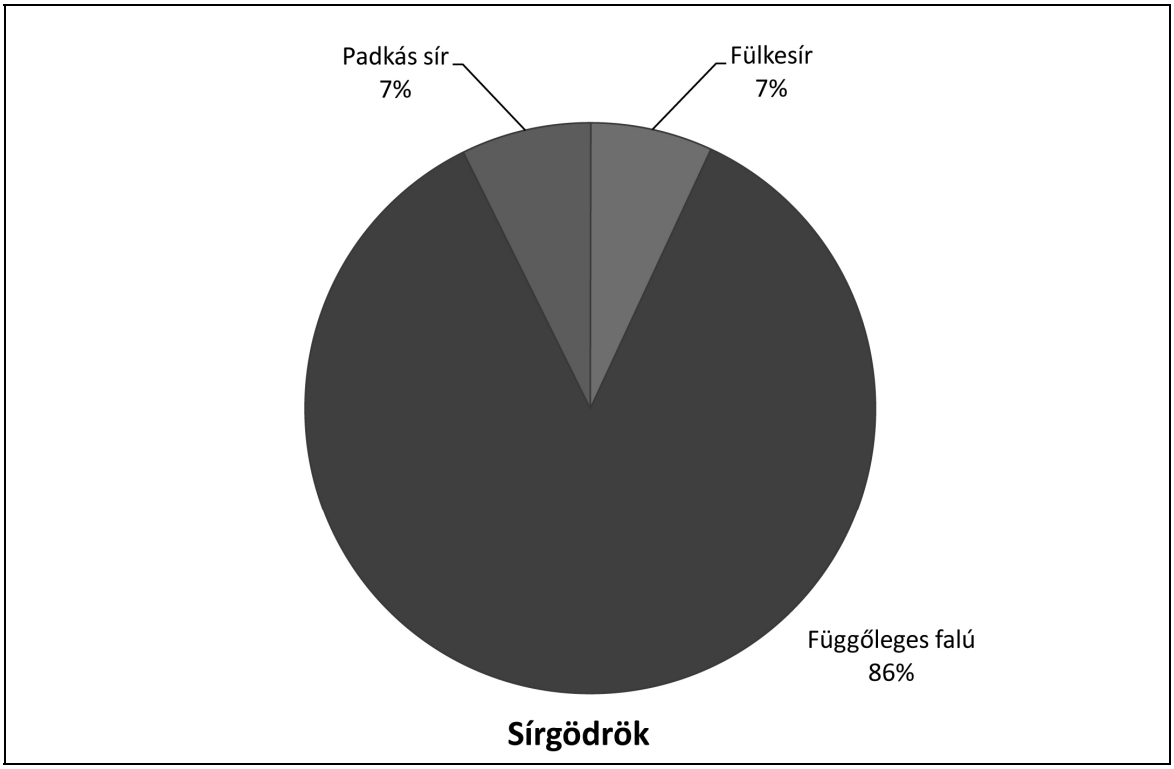

4. ábra. Sírok alakja és kialakítása

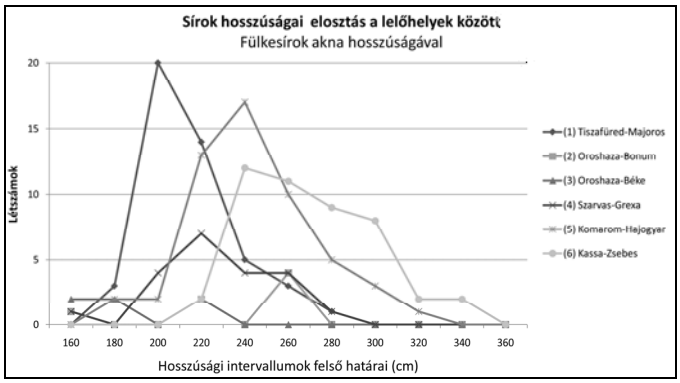

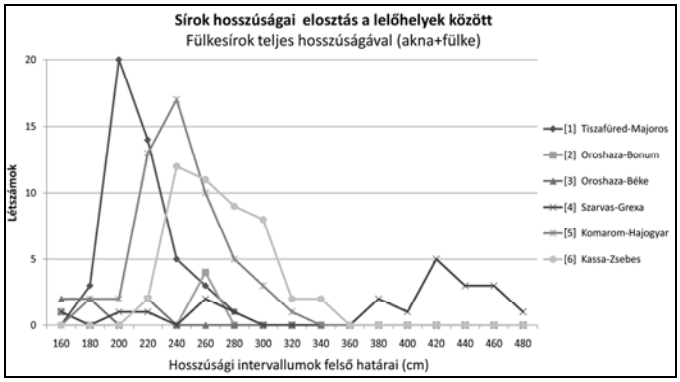

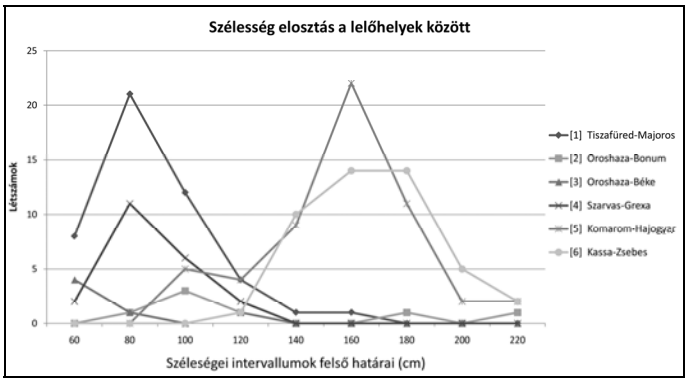

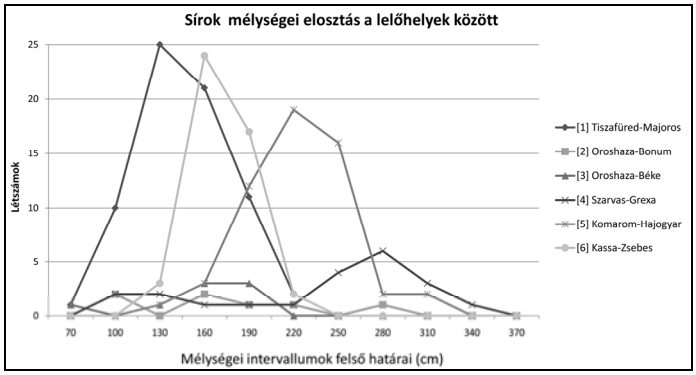

5. ábra. Sírméretek

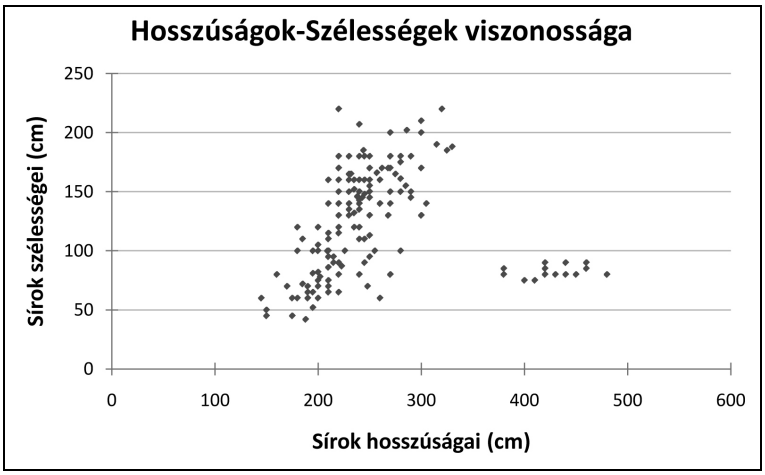

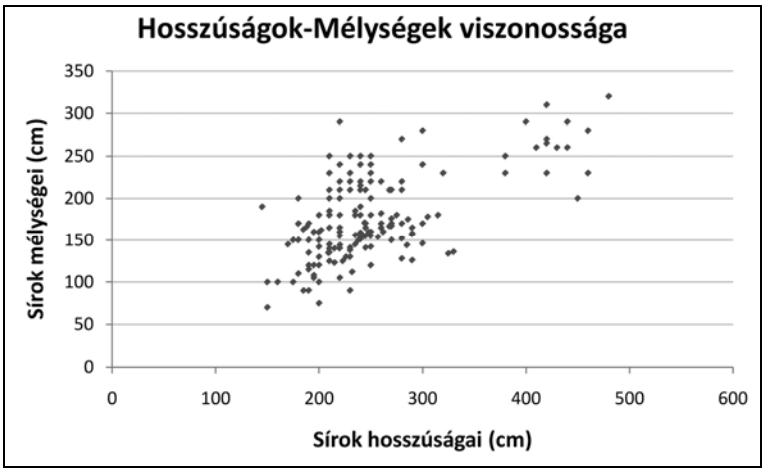

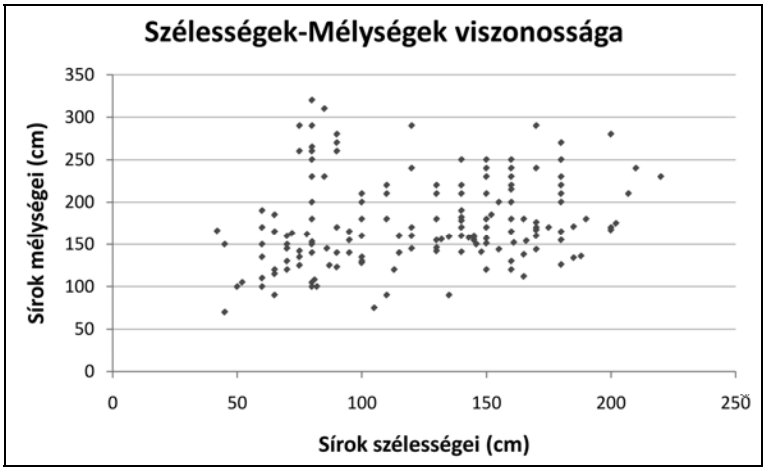

6. ábra. Sírméretek viszonosságai

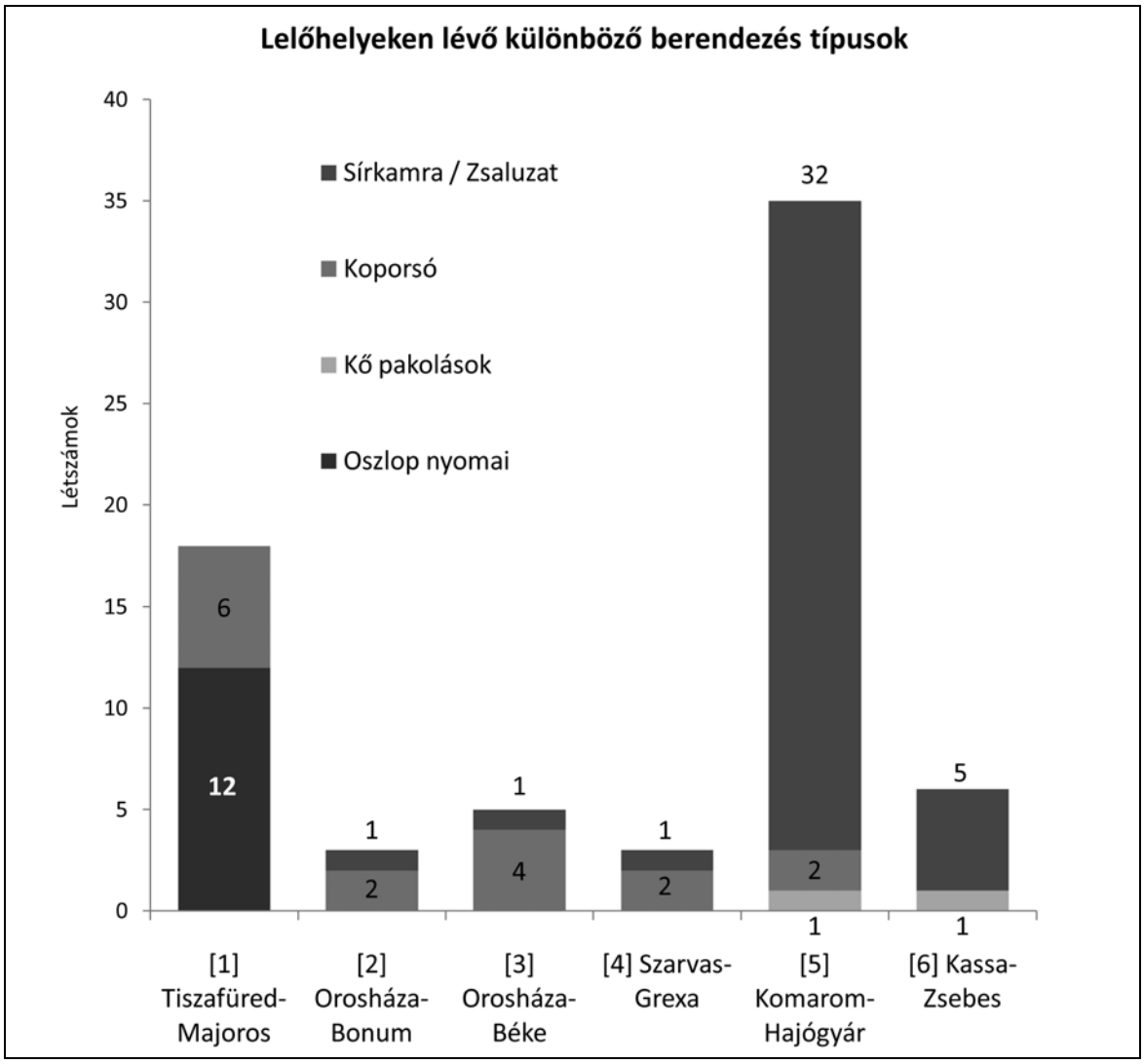

7. ábra. Ló és ember: sírszerkezetek

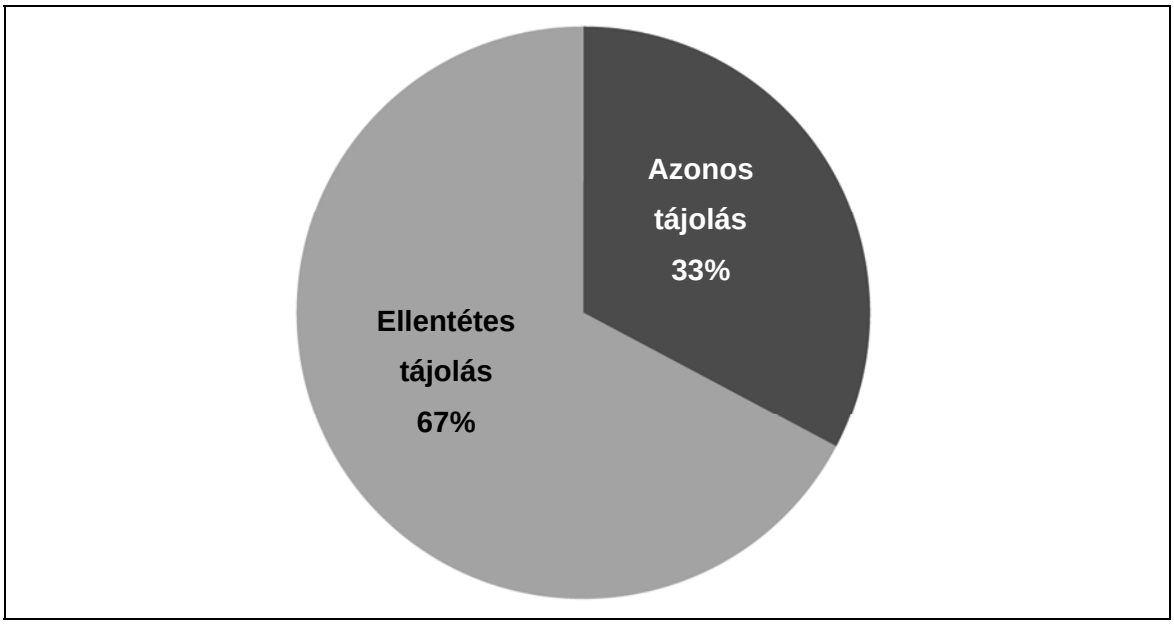

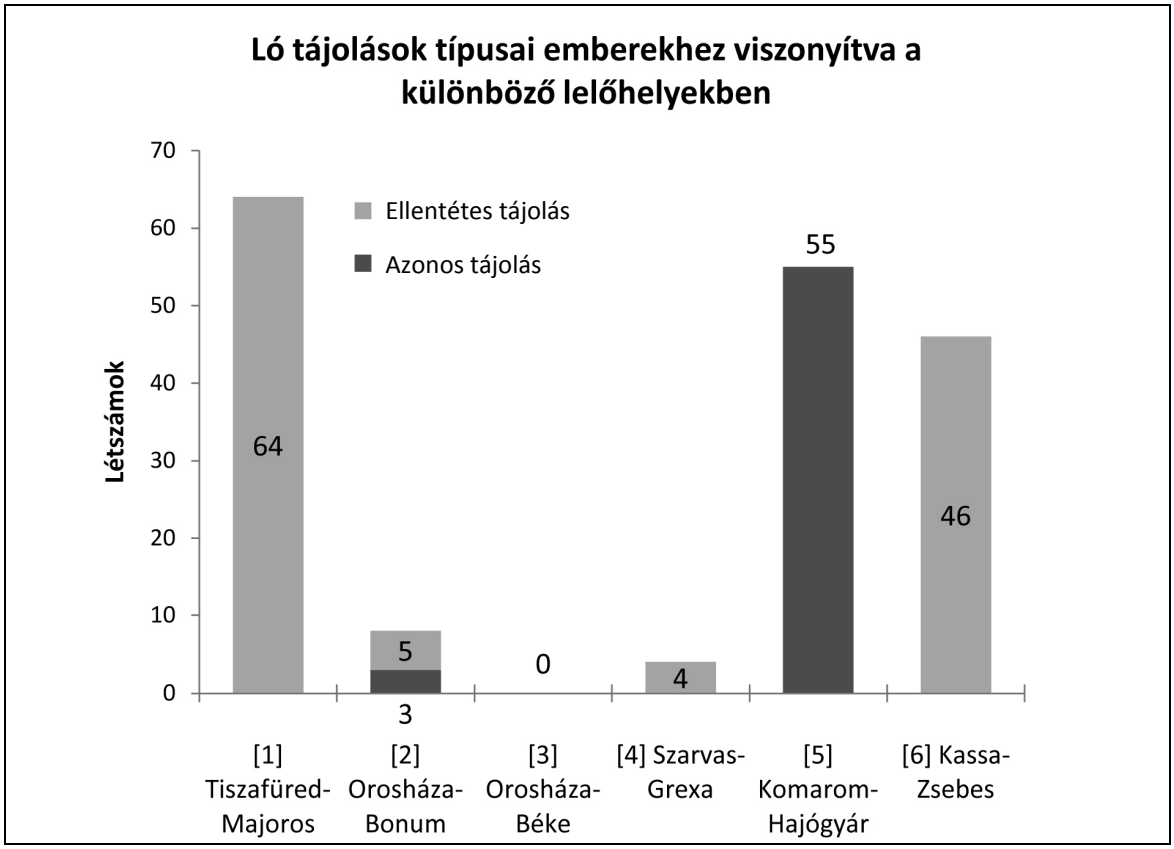

8. ábra. Ló tájolása az emberéhez viszonyítva

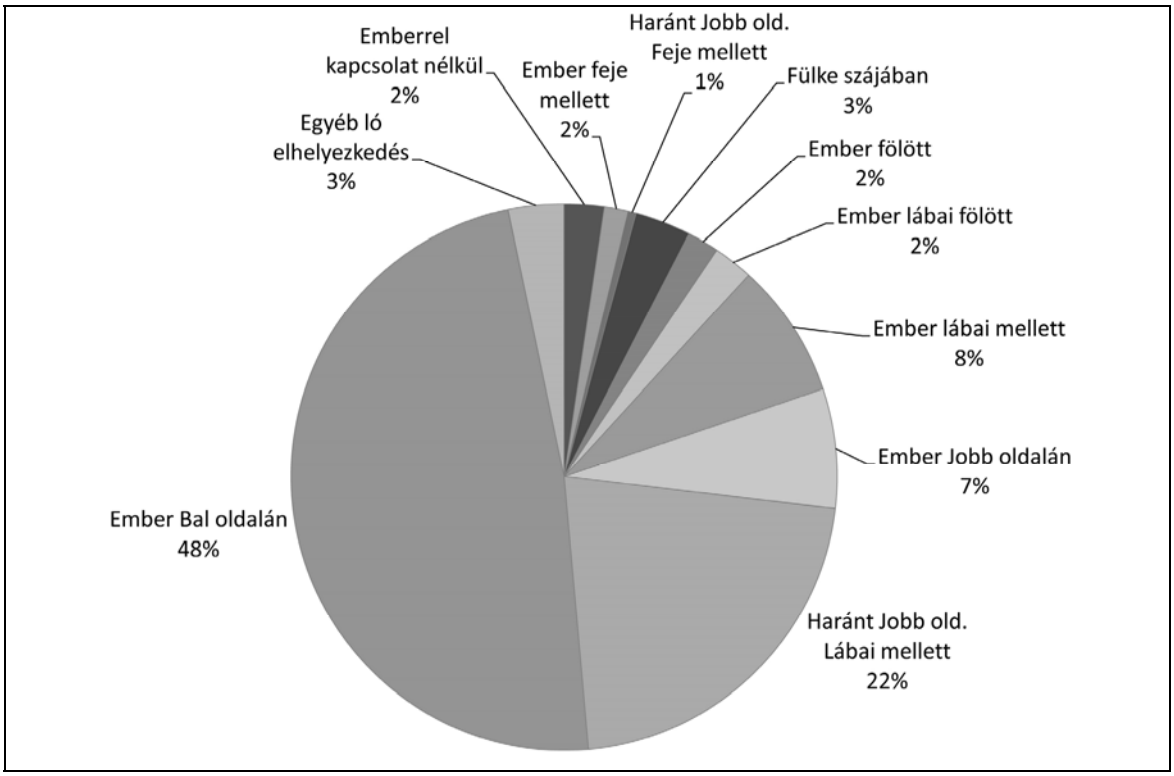

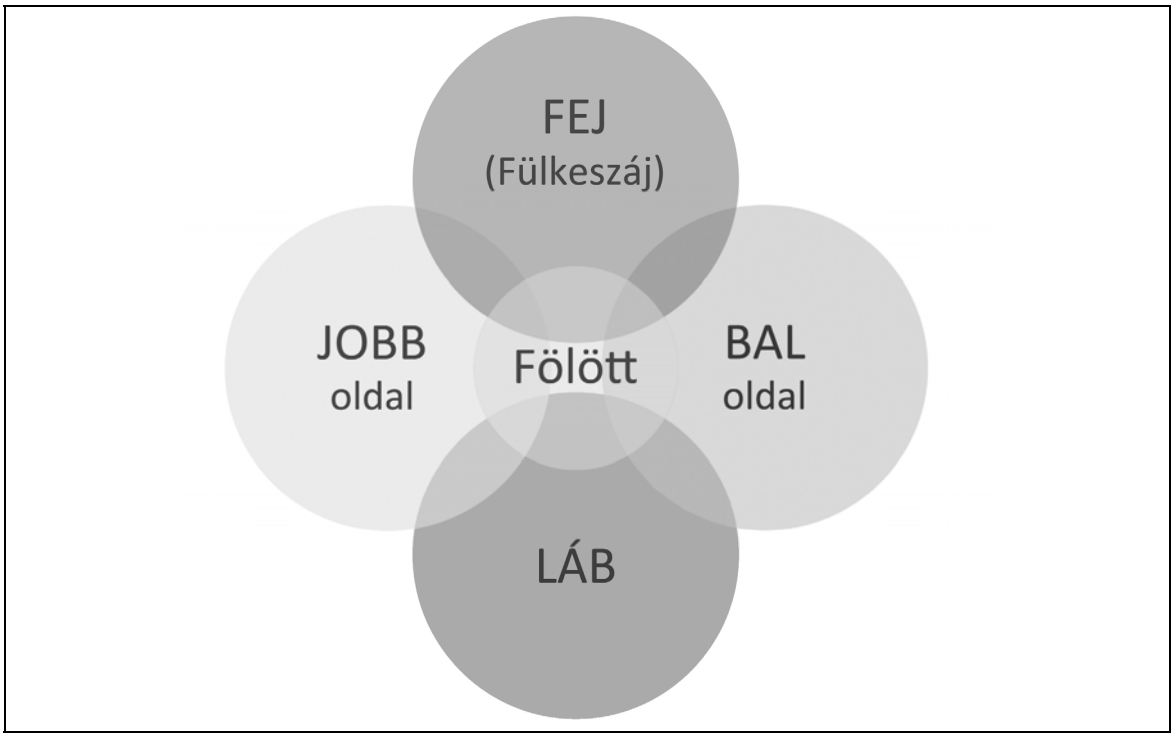

9. ábra. Ló pozíciója az emberhez viszonyítva

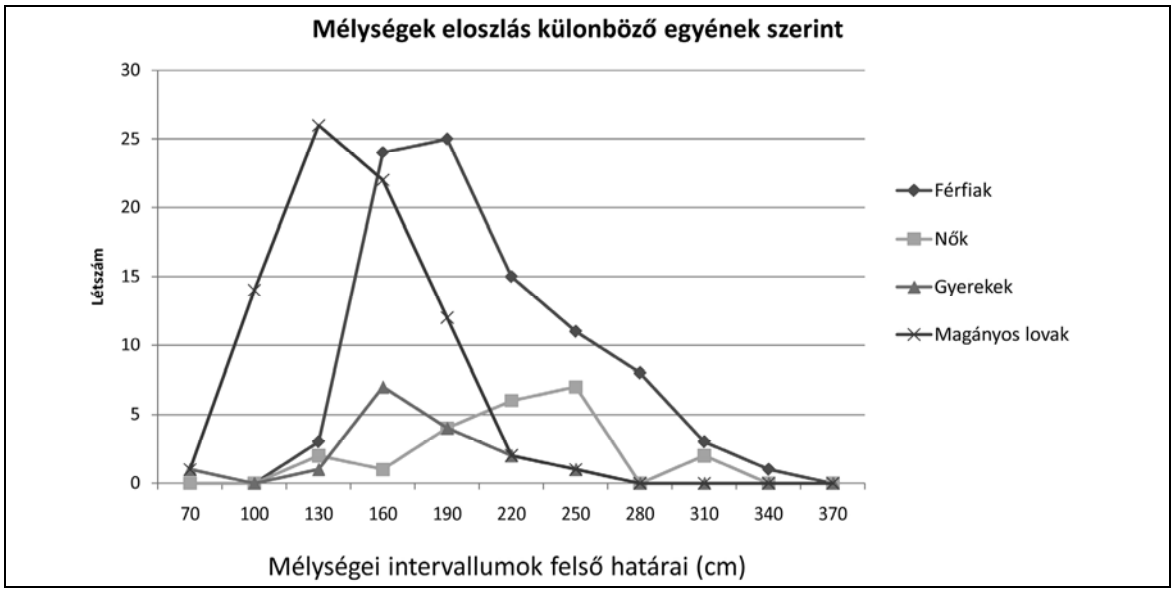

10. ábra.
Mélységi különbségek ló- és lovas sírok között

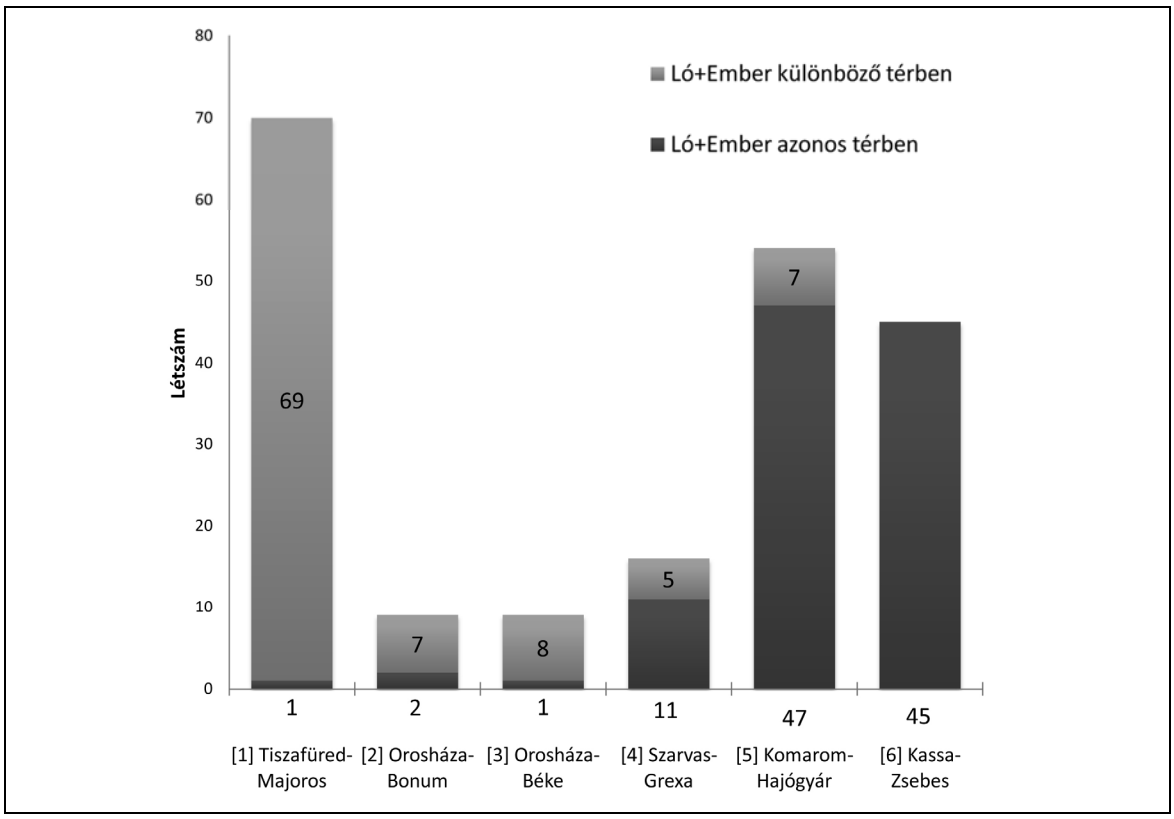

11. ábra.
Az ember és a ló elkülönítése a sírban

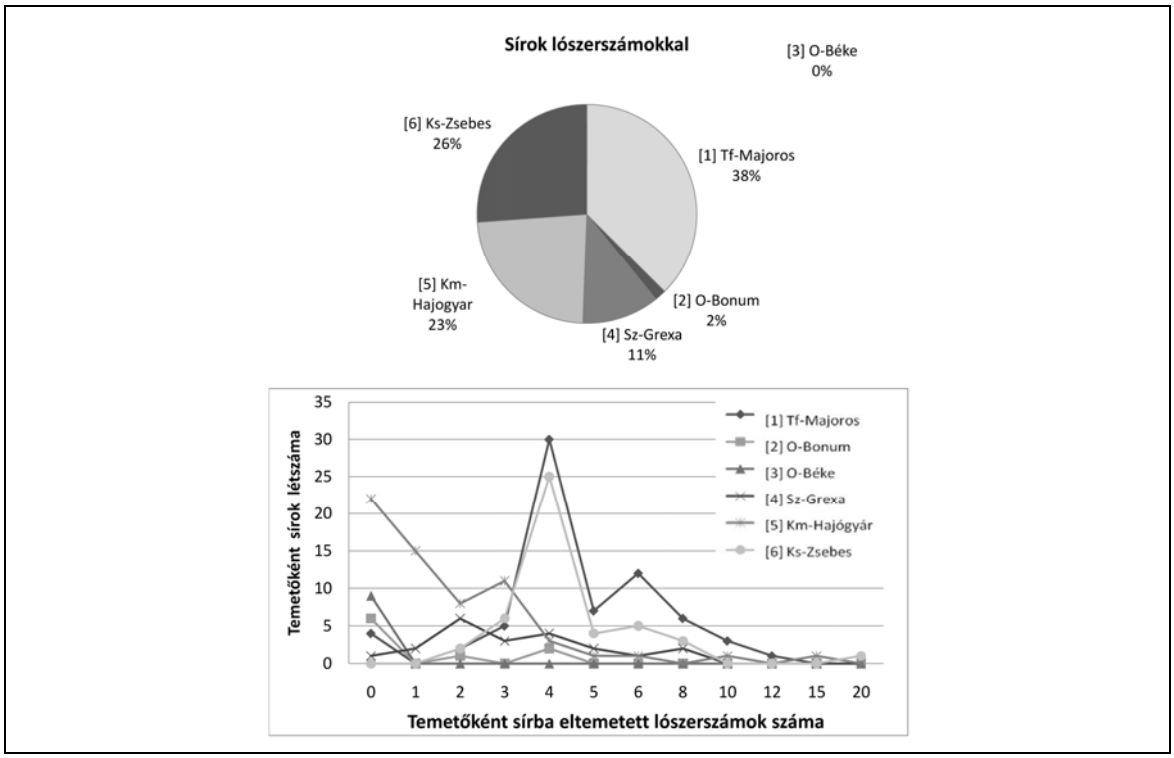

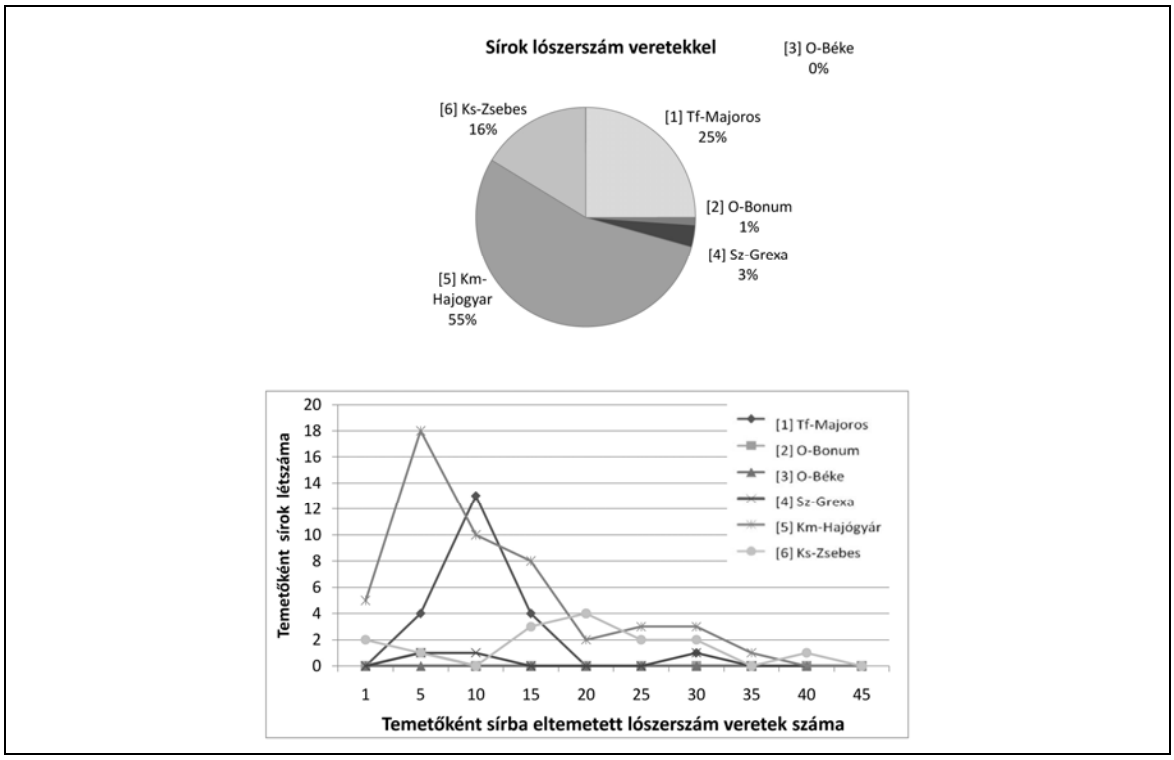

12. ábra.
A lóhoz tartozó tárgyak: „klasszikus” lószerszámok és lószerszám veretek

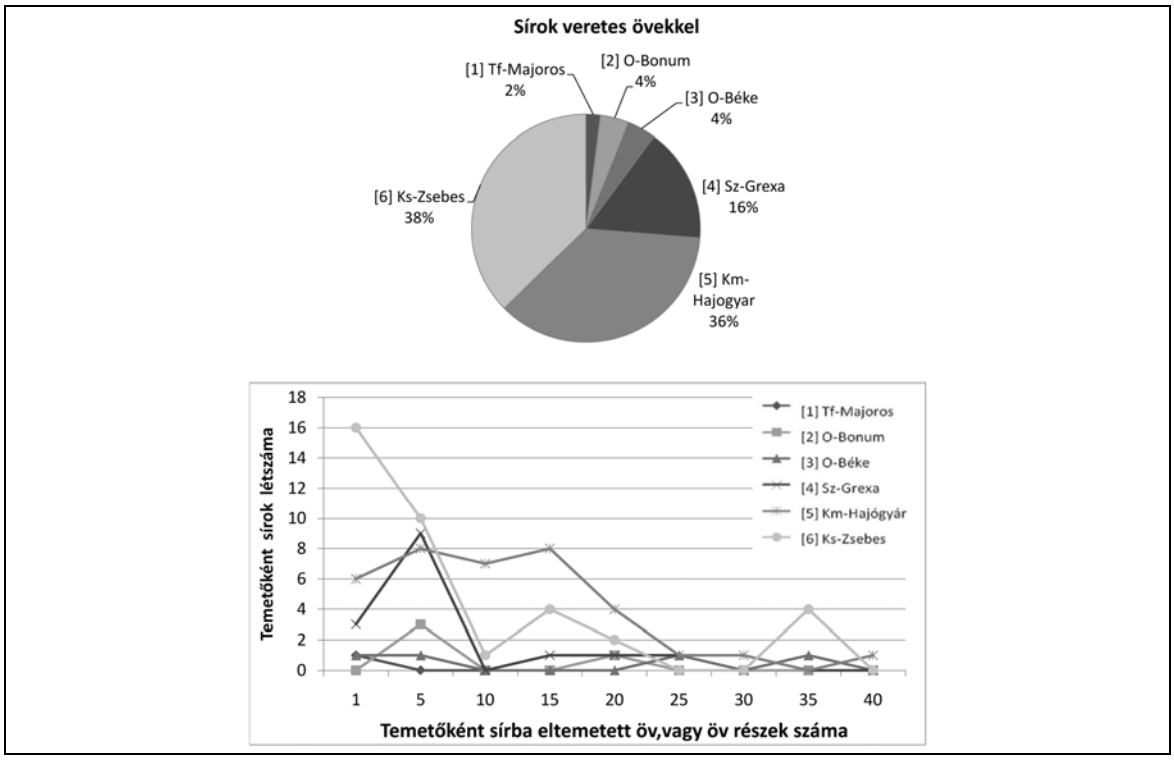

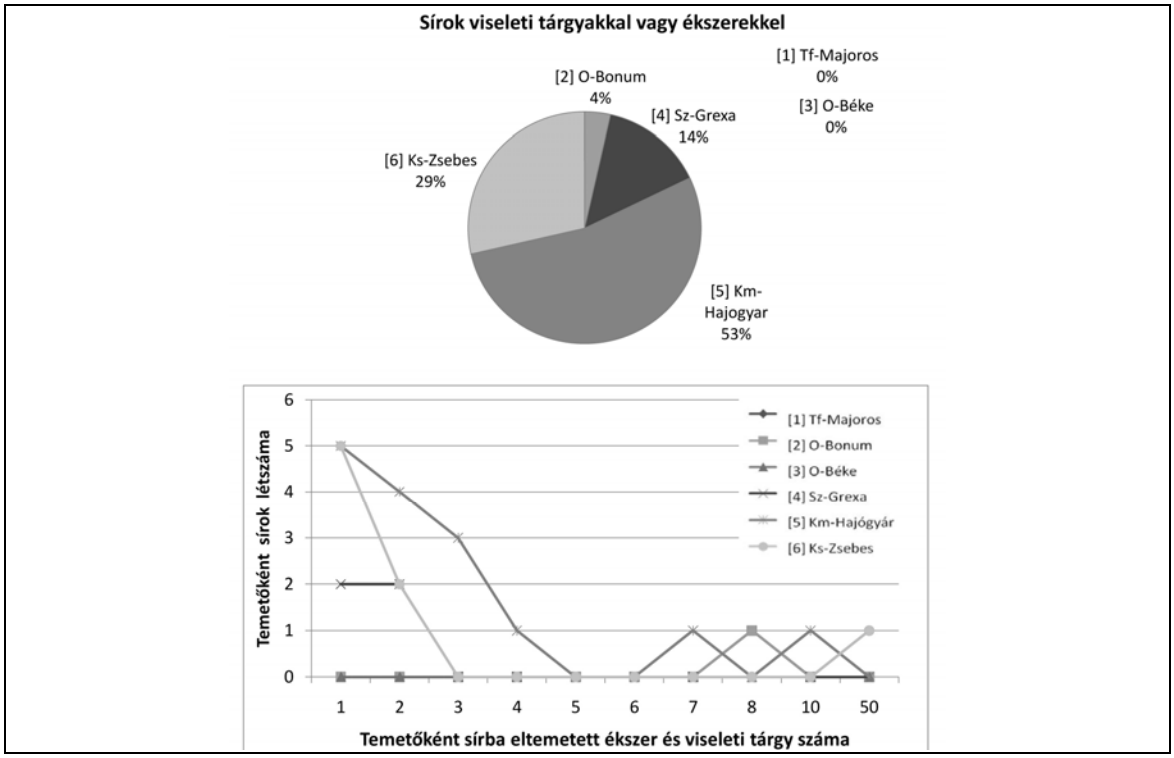

13. ábra.
A halott viseleti tárgyai és ékszerei: veretes övek, test- és viseleti ékszerek

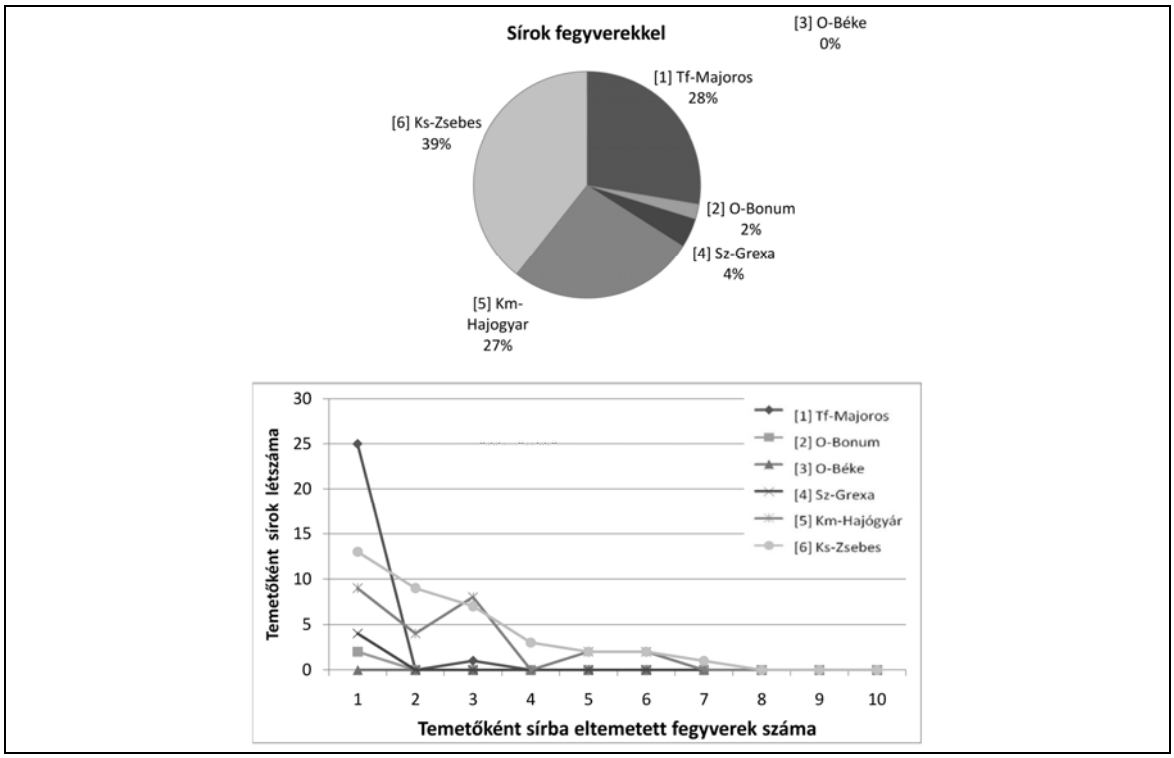

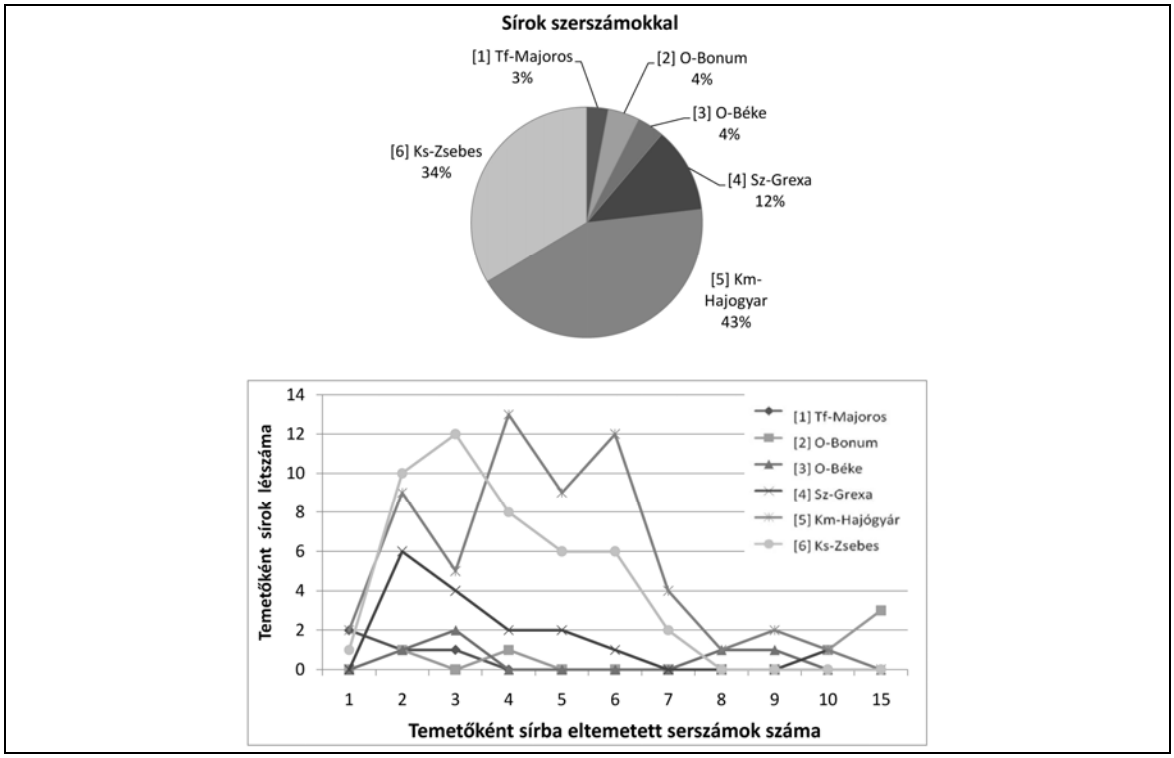

14. ábra. Fegyverzet és mindennapi szerszámok:
fegyverek, szerszámok, hétköznapi tárgyak

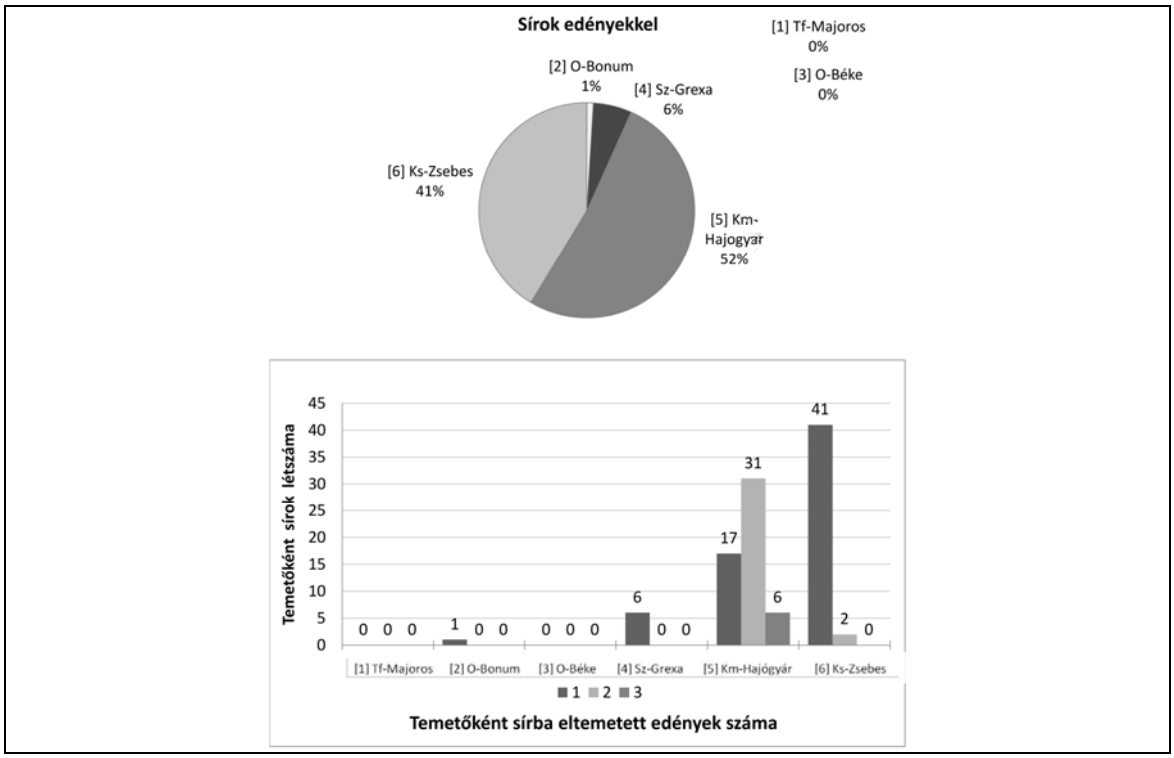

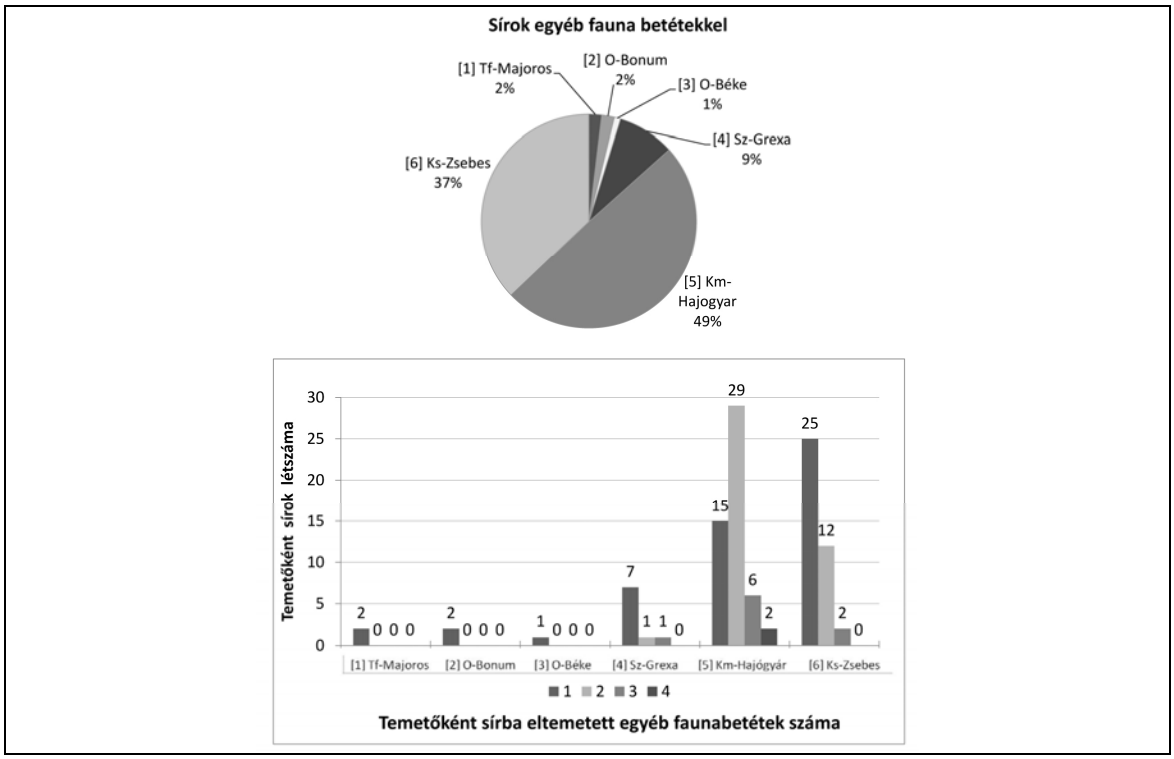

15. ábra. Ételadás szokása: edények és állatmelléklet

1. táblázat.

A ló és lovas temetkezések leírásai. Temetők számai: 1. Tiszafüred-Majoros; 2. Orosháza-Bónum téglagyár; 3. Orosháza-Béke TSz homokbánya; 4. Szarvas-Grexa téglagyár; 5. Komárom-Hajógyár / Komárno-Schiffswerft 6. Kassa-Zsebes / Kosiče-Šebastovce

Temető - Sír szám	Ember (nem- és korosztály)	Ló	Sír típus	Hosszúság	Szélesség	Mélység	Sír alakja	Sírgödör	Ló elhelyezkedés az emberhez képest	Tájolás	Ló+Ember temetései azonos v. különböző térben	Berendezési típus	Sírkamra sajátos ságai	Különberendezés	Bolygatott	„Klaszszikus” lószerszámok	Lószerszám veretek	Veretes övek	Test- és viseleti ékszerek	Fegyverek	Szerszámok és hétköznapi tárgyak	Edények	Faunabetét
1 – 20		Teljes	Magányos	250	150	120	Téglalap	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					4	0	0	0	0	0	0	0
1 – 40		Teljes	Magányos	220	80	180	Téglalap	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					5	0	0	0	1	1	0	1
1 – 100		Teljes	Magányos			130	Határozatlan	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					4	0	0	0	0	0	0	0
1 – 110		Teljes	Magányos			115	Határozatlan	Függőleges falú	Ember lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					6	6	0	0	1	0	0	0
1 – 112		Teljes	Magányos	223	87	125	Téglalap	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Feje mellett	Ellentétes	Különböző tér					5	0	0	0	1	0	0	0
1 – 183		Teljes	Magányos			162	Határozatlan	Függőleges falú	Emberrel kapcsolat nélkül	Ellentétes	Különböző tér					6	0	0	0	1	0	0	0
1 – 186		Teljes	Szimbolikus ember	188	42	166	Téglalap	Függőleges falú	Egyéb ló elhelyezkedés	Ellentétes	Azonos tér					8	4	18	0	3	3	0	0
1 – 205		Teljes	Magányos	202	78	162	Téglalap	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					4	0	0	0	0	0	0	0
1 – 207		Teljes	Magányos			172	Határozatlan	Függőleges falú	Ember lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					7	0	0	0	1	0	0	0
1 – 209		Teljes	Magányos	195	81	108	Trapéz	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					4	0	0	0	0	0	0	0
1 – 210		Teljes	Magányos			140	Határozatlan	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					4	0	0	0	1	0	0	0
1 – 212		Teljes	Magányos			121	Határozatlan	Függőleges falú	Ember Jobb oldalán	Ellentétes	Különböző tér					4	0	0	0	1	0	0	0
1 – 228			Magányos			60	Határozatlan	Függőleges falú	Ember Jobb oldalán		Különböző tér				Igen	0	0	0	0	0	0	0	0

1 – 231		Teljes	Magá-nyos			106	Határo-zatlan	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér					9	0	0	0	1	0	0	0
1 – 232		Teljes	Magá-nyos			175	Határo-zatlan	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér					7	0	0	0	0	0	0	0
1 – 234		Teljes	Magá-nyos			115	Határo-zatlan	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett		Különböző tér					4	6	0	0	1	0	0	0
1 – 237			Magá-nyos			130	Határo-zatlan	Függőle-ges falú	Ember Jobb oldalán		Különböző tér				Igen	0	0	0	0	0	0	0	0
1 – 271		Teljes	Magá-nyos			95	Határo-zatlan	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér					3	10	0	0	0	0	0	0
1 – 285			Magá-nyos			80	Határo-zatlan	Függőle-ges falú	Ember lábai mellett		Különböző tér				Igen	2	0	0	0	0	0	0	0
1 – 294			Magá-nyos			120	Határo-zatlan	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett		Különböző tér				Igen	2	0	0	0	0	0	0	0
1 – 320		Teljes	Magá-nyos	245	110	210	Téglalap	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér	Oszlop-nyomok		Lónak		6	15	1	0	0	0	0	0
1 – 350		Teljes	Magá-nyos	210	110	180	Téglalap	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér					5	0	0	0	1	0	0	0
1 – 365		Teljes	Magá-nyos	190	65	115	Téglalap	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér					6	0	0	0	1	0	0	0
1 – 384		Teljes	Magá-nyos	210	65	185	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Jobb oldalán	Ellen-tétes	Különböző tér					6	11	0	0	1	0	0	0
1 – 395		Teljes	Magá-nyos	240	110	220	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Jobb oldalán	Ellen-tétes	Különböző tér					3	0	0	0	1	0	0	0
1 – 433		Teljes	Magá-nyos			170	Határo-zatlan	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér				Igen	9	0	0	0	1	0	0	0
1 – 434		Teljes	Magá-nyos	190	70	120	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér					4	9	0	0	0	0	0	0
1 – 435		Teljes	Magá-nyos			100	Határo-zatlan	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér					4	0	0	0	1	0	0	0
1 – 502		Teljes	Magá-nyos	215	90	123	Téglalap	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér					4	0	0	0	1	0	0	0
1 – 503		Teljes	Magá-nyos	200	70	130	Téglalap	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér					4	6	0	0	1	1	0	0

Temető - Sír szám	Ember (nem- és korosztály)	Ló	Sír típus	Hosszúság	Szélesség	Mélység	Sír alakja	Sírgödör	Ló elhelyezkedés az emberhez képest	Tájolás	Ló+Ember temetései azonos v. különböző térben	Berendezési típus	Sírkamra sajátosságai	Különberendezés	Bolygatott	„Klaszszikus” lószerszámok	Lószerszám veretek	Veretes övek	Test- és viseleti ékszerek	Fegyverek	Szerszámok és hétköznapi tárgyak	Edények	Faunabetét
1 – 504		Teljes	Magánnyos	200	82	100	Téglalap	Függőleges falú	Ember lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					4	0	0	0	0	0	0	0
1 – 519		Teljes	Magánnyos			90	Határozatlan	Függőleges falú	Ember Jobb oldalán	Ellentétes	Különböző tér					3	0	0	0	0	0	0	0
1 – 525		Teljes	Magánnyos	210	86	145	Trapéz	Függőleges falú	Ember lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					4	0	0	0	1	0	0	0
1 – 528		Teljes	Magánnyos	220	80	105	Trapéz	Függőleges falú	Ember lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér	Oszlopnyomok		Lónak		4	9	0	0	1	0	0	0
1 – 536/b		Teljes	Magánnyos			155	Határozatlan	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér	Oszlopnyomok		Lónak	Igen	5	0	0	0	1	0	0	0
1 – 553		Teljes	Magánnyos	195	100	160	Téglalap	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					5	0	0	0	1	0	0	1
1 – 565		Teljes	Magánnyos	200	60	150	Téglalap	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					4	0	0	0	0	0	0	0
1 – 579		Teljes	Magánnyos	200	70	120	Téglalap	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér	Oszlopnyomok		Lónak		4	10	0	0	0	0	0	0
1 – 580		Teljes	Magánnyos			80	Határozatlan	Függőleges falú	Ember Jobb oldalán	Ellentétes	Különböző tér					6	0	0	0	0	0	0	0
1 – 616		Teljes	Magánnyos	190	60	170	Téglalap	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					6	0	0	0	0	0	0	0
1 – 622		Teljes	Magánnyos	200	105	75	Trapéz	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					4	0	0	0	0	0	0	0
1 – 635		Teljes	Magánnyos	195	52	105	Téglalap	Függőleges falú	Ember lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					10	0	0	0	1	0	0	0
1 – 645		Teljes	Magánnyos	175	60	100	Téglalap	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér	Oszlopnyomok		Lónak		4	0	0	0	0	0	0	0
1 – 650			Magánnyos	190	65	90	Téglalap	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett		Különböző tér				Igen	0	0	0	0	0	2	0	0
1 – 705		Teljes	Magánnyos			125	Egyéb (Szokatlan)	Függőleges falú	Emberrel kapcsolat nélkül	Ellentétes	Különböző tér					0	0	0	0	0	0	0	0

1 – 711		Teljes	Magá-nyos	215	95	140	Téglalap	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér					4	14	0	0	0	0	0	0
1 – 727		Teljes	Magá-nyos	230	135	90	Téglalap	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér					4	8	0	0	0	0	0	0
1 – 809		Teljes	Magá-nyos		70	130	Trapéz	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér				Igen	3	0	0	0	1	0	0	0
1 – 842		Teljes	Magá-nyos			130	Határoza tlan	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér					4	6	0	0	0	0	0	0
1 – 855		Teljes	Magá-nyos	195	65	120	Téglalap	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér	Oszlop-nyomok		Lónak		4	0	0	0	0	0	0	0
1 – 857		Teljes	Magá-nyos	190	60	135	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Jobb oldalán	Ellen-tétes	Különböző tér					5	0	0	0	0	0	0	0
1 – 868		Teljes	Magá-nyos	248	70	160	Téglalap	Padkás sír	Ember lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér					11	0	0	0	0	0	0	0
1 – 882		Teljes	Magá-nyos	190	60	135	Téglalap	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér	Oszlop-nyomok		Lónak		4	0	0	0	0	0	0	0
1 – 906		Teljes	Magá-nyos	210	70	145	Téglalap	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér	Oszlop-nyomok		Lónak		7	0	0	0	0	0	0	0
1 – 914		Teljes	Magá-nyos	210	75	135	Téglalap	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér					7	9	0	0	0	0	0	0
1 – 917		Teljes	Magá-nyos			145	Határoza tlan	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér				Igen	6	0	0	0	0	0	0	0
1 – 942		Teljes	Magá-nyos	200	70	160	Téglalap	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér	Oszlop-nyomok		Lónak		5	39	0	0	1	0	0	0
1 – 964		Teljes	Magá-nyos			130	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Jobb oldalán	Ellen-tétes	Különböző tér				Igen	6	0	0	0	0	0	0	0
1 – 997		Teljes	Magá-nyos	200	75	142	Téglalap	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér	Oszlop-nyomok		Lónak		4	0	0	0	0	0	0	0
1 – 1062		Teljes	Magá-nyos	170	70	145	Téglalap	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér	Oszlop-nyomok		Lónak		6	9	0	0	0	0	0	0
1 – 1114		Teljes	Magá-nyos	226	100	130	Téglalap	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér	Koporsó		Lónak		4	5	0	0	0	0	0	0
1 – 1123		Teljes	Magá-nyos	185	72	163	Téglalap	Függőle-ges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellen-tétes	Különböző tér					6	12	0	0	0	0	0	0

Temető - Sír szám	Ember (nem- és korosztály)	Ló	Sír típus	Hosszúság	Szélesség	Mélység	Sír alakja	Sírgödör	Ló elhelyezkedés az emberhez képest	Tájolás	Ló+Ember temetései azonos v. különböző térben	Berendezési típus	Sírkamra sajátosságai	Különberendezés	Bolygatott	„Klasszszikus” lószerszámok	Lószerszám veretek	Veretes övek	Test- és viseleti ékszerek	Fegyverek	Szerszámok és hétköznapi tárgyak	Edények	Faunabetét
1 – 1146		Teljes	Magányos	220	90	140	Téglalap	Függőleges falú	Ember lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér	Koporsó		Lónak		4	0	0	0	0	0	0	0
1 – 1179		Teljes	Magányos	190	70	150	Téglalap	Függőleges falú	Ember Jobb oldalán	Ellentétes	Különböző tér	Oszlopnyomok		Lónak		6	0	0	0	0	0	0	0
1 – 1229		Teljes	Magányos	220	80	140	Téglalap	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér	Koporsó		Lónak		8	5	0	0	0	0	0	0
1 – 1257		Teljes	Magányos	240	80	153	Téglalap	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér	Koporsó		Lónak		4	0	0	0	0	0	0	0
1 – 1259		Teljes	Magányos	180	60	110	Téglalap	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					4	6	0	0	1	0	0	0
1 – 1263		Teljes	Magányos	280	100	128	Téglalap	Padkás sír	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér	Koporsó		Lónak		3	26	0	0	0	0	0	0
1 – 1269		Teljes	Magányos	220	90	140	Téglalap	Padkás sír	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér	Koporsó		Lónak		4	0	0	0	0	0	0	0
1 – 1276		Teljes	Magányos	209	100	135	Téglalap	Függőleges falú	Haránt Jobb old. Lábai mellett	Ellentétes	Különböző tér					4	8	0	0	0	0	0	0
2 – L	Határozatlan	Teljes	Közös			255	Határozatlan	Függőleges falú	Egyéb ló elhelyezkedés	Ellentétes	Különböző tér	Koporsó		Embernek		4	2	0	0	0	13	1	0
2 – 33	Férfi	Teljes	Közös	220	220		Téglalap	Függőleges falú	Ember Jobb oldalán	Ellentétes	Különböző tér	Koporsó		Embernek	Igen	0	0	3	0	1	13	0	0
2 – 48	Férfi	Teljes	Közös	255	100		Téglalap	Függőleges falú	Ember lábai mellett		Azonos tér				Igen	0	0	0	0	0	0	0	0
2 – 66	Nő	Teljes+ Teljes	Közös	250	95	155	Téglalap	Függőleges falú	Ember fölött	Ellentétes + Azonos	Különböző tér					0	0	0	8	0	4	0	1
2 – 106	Férfi	Teljes	Közös	210	115	140	Téglalap	Függőleges falú	Ember fölött	Ellentétes	Különböző tér					0	0	2	0	0	0	0	1
2 – 132		Teljes	Magányos	160	80	100	Téglalap	Függőleges falú	Emberrel kapcsolat nélkül	Azonos	Különböző tér	Koporsó				2	0	0	0	0	2	0	0
2 – 212	Férfi	Teljes	Közös	245	90	170	Téglalap	Függőleges falú	Ember lábai mellett + Jobb oldalán	Azonos	Azonos tér	Koporsó				0	0	3	0	0	10	0	0

2 – 221		Részle-ges	Magá-nyos			80	Határo-zatlan	Függőle-ges falú	Emberrel kapcsolat nélkül		Különböző tér					0	0	0	0	0	0	0	0
2 – 231	Férfi	Teljes	Közös	250	180	200	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember lábai mellett + Jobb oldalán	Ellen-tétes	Különböző tér	Koporsó + Sír-kamra		Ember-nek		4	0	19	0	1	11	0	0
3 – 73	Gyerek	Részle-ges	Közös	150	45	70	Határo-zatlan	Függőle-ges falú	Ember lábai mellett		Azonos tér					0	0	0	0	0	0	0	0
3 – 97	Gyerek	Részle-ges	Közös	145	60	190	Trapéz	Függőle-ges falú	Ember lábai fölött		Különböző tér	Koporsó + Sír-kamra		Ember-nek	Igen	0	0	1	0	0	3	0	1
3 – 102	Gyerek	Részle-ges	Közös	180	60	150	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember lábai fölött		Különböző tér				Igen	0	0	0	0	0	0	0	0
3 – 109	Férfi	Részle-ges	Közös			190	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember fölött		Különböző tér	Koporsó		Ember-nek	Igen	0	0	2	0	0	2	0	0
3 – 114	Gyerek	Részle-ges	Közös			130	Határo-zatlan	Függőle-ges falú	Ember lábai mellett		Különböző tér				Igen	0	0	0	0	0	0	0	0
3 – 138	Férfi	Részle-ges	Közös	220	115	160	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember lábai fölött		Különböző tér	Koporsó		Ember-nek	Igen	0	0	0	0	0	8	0	0
3 – 142	Férfi	Részle-ges	Közös	175	45	150	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember lábai fölött		Különböző tér	Koporsó		Ember nek	Igen	0	0	31	0	0	9	0	0
3 – 150	Férfi	Részle-ges	Közös	220	65	165	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember lábai fölött		Különböző tér	Koporsó		Ember-nek	Igen	0	0	21	0	0	3	0	0
4 – 23	Férfi	Teljes	Közös	270	80	150	Határo-zatlan	Függőle-ges falú	Ember fölött	Ellen-tétes	Különböző tér				Igen	2	0	24	0	0	0	0	0
4 – 45		Teljes	Magá-nyos	185	110	90	Négyzet	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Különböző tér					2	0	0	0	0	0	0	0
4 – 68		Teljes	Magá-nyos	250	113	120	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Jobb oldalán	Ellen-tétes	Különböző tér					3	0	0	2	0	3	1	1
4 – 48	Nő	Je-lképes	Közös	220–200	80	230	Téglalap	Fülkesír	Fülke szájában		Azonos tér				Igen	3	0	1	0	0	3	1	1
4 – 56	Férfi	Jel-képes	Közös	260 - 220	80	320	Téglalap	Fülkesír	Fülke szájá-ban + Ember lábai mellett + Jobb old.		Azonos tér					4	0	0	0	0	0	0	0
4 – 140	Férfi	Jel-képes	Közös	240 - 190	80	260	Téglalap	Fülkesír	Ember lábai mellett		Azonos tér	Koporsó			Igen	3	0	12	0	1	6	0	0

Temető - Sír szám	Ember (nem- és korosztály)	Ló	Sír típus	Hosszúság	Szélesség	Mélység	Sír alakja	Sírgödör	Ló elhelyezkedés az emberhez képest	Tájolás	Ló+Ember temetései azonos v. különböző térben	Berendezési típus	Sírkamra sajátosságai	Különberendezés	Bolygatott	„Klaszszikus” lószerszámok	Lószerszám veretek	Veretes övek	Test- és viseleti ékszerek	Fegyverek	Szerszámok és hétköznapi tárgyak	Edények	Faunabetét
4 – 147	Férfi	Jelképes	Közös	260	60	170	Trapéz	Függőleges falú	Ember lábai mellett		Azonos tér					5	0	18	0	0	3	1	0
4 – 154	Férfi	Jelképes	Közös	260 - 200	90	280	Téglalap	Fülkesír	Ember feje mellett		Azonos tér	Koporsó			Igen	4	0	29	0	1	10	0	1
4 – 156	Férfi	Jelképes	Közös	220 - 200	85	310	Téglalap	Fülkesír	Fülke szájában		Azonos tér				Igen	5	0	4	1	0	2	0	0
4 – 177	Férfi	Jelképes	Közös	240 - 180	90	270	Téglalap	Fülkesír	Egyéb ló elhelyezkedés						Igen	2	0	2	1	0	2	0	1
4 – 189	Férfi	Jelképes	Közös	220 - 180	75	290	Téglalap	Fülkesír	Fülke szájában		Azonos tér				Igen	2	0	3	0	1	5	0	0
4 – 200	Férfi	Jelképes	Közös	230 - 210	80	290	Téglalap	Fülkesír	Egyéb ló elhelyezkedés						Igen	1	6	4	0	1	2	1	1
4 – 209	Férfi	Jelképes	Közös	200 - 220	80	265	Téglalap	Fülkesír	Egyéb ló elhelyezkedés		Különböző tér					1	0	1	0	0	2	0	0
4 – 226	Férfi	Jelképes	Közös	210 - 200	75	260	Téglalap	Fülkesír	Fülke szájában						Igen	2	0	2	0	0	3	1	1
4 – 245	Férfi	Jelképes	Közös	220 - 220	90	260	Téglalap	Fülkesír	Egyéb ló elhelyezkedés						Igen	7	28	1	0	0	2	0	1
4 – 290	Férfi	Jelképes	Közös	210 - 240	80	200	Téglalap	Fülkesír	Fülke szájában		Azonos tér				Igen	6	0	2	0	0	4	1	0
4 – 367	Férfi	Jelképes	Közös	230 - 230	85	230	Téglalap	Fülkesír	Fülke szájában		Azonos tér					4	0	3	2	0	4	0	2
4 – 376	Férfi	Jelképes	Közös	210 - 180	75	125	Határozatlan	Függőleges falú	Ember lábai mellett		Azonos tér				Igen	4	0	3	0	0	5	0	0
4 – 377	Férfi	Jelképes	Közös	200 - 180	80	250	Téglalap	Fülkesír	Ember feje mellett		Azonos tér				Igen	2	0	2	0	0	2	0	0
4 – 416		Teljes	Magányos	150	50	100	Téglalap	Függőleges falú	Ember feje mellett	Ellentétes	Különböző tér	Koporsó + Sírkamra	Cölöpökkel	Ember nek		7	0	0	0	0	0	0	0
4 – 420	Férfi	Jelképes	Közös	190 - 190	85	230	Téglalap	Fülkesír	Egyéb ló elhelyezkedés						Igen	0	2	0	0	0	0	0	3

5 – 1	Határo-zatlan		Közös				Határo-zatlan	Függőle-ges falú							Igen	0	0	5	0	0	6	1	1
5 – 3	Határo-zatlan		Közös				Határo-zatlan	Függőle-ges falú							Igen	0	0	1	0	0	0	0	0
5 – 6	Határo-zatlan		Közös				Határo-zatlan	Függőle-ges falú							Igen	0	0	0	0	0	0	0	0
5 – 9	Gyerek		Közös		130	180	Határo-zatlan	Függőle-ges falú							Igen	1	1	11	0	0	2	1	0
5 – 10	Határo-zatlan		Közös				Határo-zatlan	Függőle-ges falú							Igen	0	8	0	0	0	2	1	0
5 – 12	Férfi	Teljes	Közös				Határo-zatlan	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos					Igen	0	2	6	0	0	2	0	0
5 – 13	Határo-zatlan		Közös				Határo-zatlan	Függőle-ges falú							Igen	0	0	0	0	0	0	0	0
5 – 15	Határo-zatlan		Közös				Határo-zatlan	Függőle-ges falú							Igen	0	0	0	0	0	0	0	0
5 – 17	Határo-zatlan		Közös				Határo-zatlan	Függőle-ges falú							Igen	0	0	0	0	0	0	0	0
5 – 30	Férfi	Teljes	Közös	210	95	165	Téglalap	Padkás sír	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér	Kőpa-kolás				4	0	0	0	2	4	2	2
5 – 32	Férfi	Teljes	Közös	200	100	180	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér				Igen	0	0	0	0	0	4	1	0
5 – 33	Férfi	Teljes	Közös	220	140	160	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér	Sír-kamra			Igen	1	6	13	0	0	5	2	1
5 – 36	Férfi	Teljes	Közös	230	130	220	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér				Igen	0	9	9	0	1	2	1	2
5 – 38	Férfi	Teljes	Közös	210	100	200	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér				Igen	0	0	0	0	0	5	2	1
5 – 63	Férfi	Teljes	Közös	240	140	220	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér	Sír-kamra			Igen	9	12	13	0	3	6	2	2
5 – 64	Gyerek	Teljes	Közös	200	120	160	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér				Igen	0	2	0	0	0	3	1	2
5 – 66	Nő	Teljes	Közös		170	290	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér				Igen	1	11	0	0	0	4	2	1

Temető - Sír szám	Ember (nem- és korosztály)	Ló	Sír típus	Hosszúság	Szélesség	Mélység	Sír alakja	Sírgödör	Ló elhelyezkedés az emberhez képest	Tájolás	Ló+Ember temetései azonos v. különböző térben	Berendezési típus	Sírkamra sajátosságai	Különberendezés	Bolygatott	„Klaszszikus” lószerszámok	Lószerszám veretek	Veretes övek	Test- és viseleti ékszerek	Fegyverek	Szerszámok és hétköznapi tárgyak	Edények	Faunabetét
5 – 71	Férfi	Teljes	Közös	230	180	250	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér	Sírkamra			Igen	0	3	13	0	2	5	2	2
5 – 72	Férfi	Teljes	Közös	230	160	250	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér	Sírkamra			Igen	1	7	18	0	3	5	2	3
5 – 74	Nő	Teljes	Közös	210	160	230	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér				Igen	0	3	0	0	0	4	2	2
5 – 76	Férfi	Teljes	Közös	220	150	240	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér	Sírkamra			Igen	2	1	11	0	0	4	2	2
5 – 78	Férfi	Teljes	Közös	240	150	250	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér				Igen	2	15	40	1	5	6	2	1
5 – 79	Férfi	Teljes	Közös	250	155	200	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér	Sírkamra			Igen	1	22	23	0	1	7	3	3
5 – 80	Nő	Teljes	Közös	210	100	210	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér				Igen	4	14	1	3	0	4	2	1
5 – 81	Nő	Teljes	Közös	240	160	215	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér				Igen	1	3	4	7	0	5	2	2
5 – 85	Férfi	Teljes	Közös	270	180	210	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Különböző tér	Sírkamra	Közfal		Igen	3	28	12	0	5	6	2	3
5 – 87	Férfi	Teljes	Közös	240	140	190	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér	Sírkamra			Igen	0	7	14	0	1	4	1	2
5 – 89	Férfi	Teljes	Közös	240	160	220	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér				Igen	0	15	8	0	1	4	2	1
5 – 97	Nő	Teljes	Közös	250	170	240	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Különböző tér	Sírkamra	Cölőpökkel		Igen	0	10	0	0	0	4	2	2
5 – 100	Nő	Teljes	Közös	210	140	250	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér	Sírkamra			Igen	3	2	0	2	0	7	3	1
5 – 101	Férfi	Teljes	Közös	235	160	180	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér	Sírkamra			Igen	2	23	1	0	0	4	2	2
5 – 103	Férfi	Teljes	Közös	230	150	250	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér	Sírkamra			Igen	15	14	12	0	0	6	2	4
5 – 105	Nő	Teljes	Közös	240	120	240	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér				Igen	1	2	0	10	0	5	2	2

5 – 106	Nő	Teljes	Közös	220	140	210	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér	Sír-kamra			Igen	1	1	0	4	0	2	1	1
5 – 107	Férfi	Teljes	Közös	260	160	220	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér	Sír-kamra			Igen	5	15	16	2	3	9	2	1
5 – 108	Férfi	Teljes	Közös	240	180	220	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér				Igen	3	8	10	0	3	5	2	2
5 – 109	Gyerek	Teljes	Közös	180	120	170	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér				Igen	2	3	4	0	0	2	1	0
5 – 111	Nő	Teljes	Közös	230	140	210	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér				Igen	1	9	0	0	0	4	2	3
5 – 114	Férfi	Teljes	Közös	300	200	280	Téglalap	Padkás sír	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Különböző tér	Sír-kamra	Kettős falú + Kőzfal + Mész-bevo-nat	Lónak +Em-bernek	Igen	3	24	16	3	2	9	3	3
5 – 118	Gyerek	Teljes	Közös	220	160	220	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér	Sír-kamra	Cölö-pökkel		Igen	3	4	6	0	1	7	2	2
5 – 119	Gyerek	Teljes	Közös	250	150	230	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér				Igen	1	4	0	0	6	6	2	3
5 – 120	Nő	Teljes	Közös	230	160	230	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér	Sír-kamra	Cölö-pökkel		Igen	2	5	0	0	0	7	3	2
5 – 121	Férfi	Teljes	Közös	250	180	250	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Különböző tér	Koporsó + Sír-kamra	Kőzfal + Mész-bevo-nat	Lónak +Em-bernek	Igen	4	28	28	0	0	5	2	4
5 – 122		Jelké-pes	Szim-bolikus ember	250	160	240	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér	Sír-kamra	Kettős falú + Mész-bevo-nat	Lónak	Igen	0	0	0	1	0	2	1	2
5 – 123	Férfi	Teljes	Közös	250	160	220	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér	Sír-kamra	Cölö-pökkel + Kettős falú		Igen	2	0	1	1	6	6	2	2
5 – 124	Nő	Teljes	Közös	220	160	200	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér				Igen	0	5	0	2	0	3	1	2
5 – 125	Nő	Teljes	Közös	240	150	180	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér				Igen	1	4	1	0	0	1	0	0

Temető - Sír szám	Ember (nem- és korosztály)	Ló	Sír típus	Hosszúság	Szélesség	Mélység	Sír alakja	Sírgödör	Ló elhelyezkedés az emberhez képest	Tájolás	Ló+Ember temetései azonos v. különböző térben	Berendezési típus	Sírkamra sajátosságai	Különberendezés	Bolygatott	„Klaszszikus” lószerszámok	Lószerszám veretek	Veretes övek	Test- és viseleti ékszerek	Fegyverek	Szerszámok és hétköznapi tárgyak	Edények	Faunabetét
5 – 128	Férfi	Teljes	Közös	280	180	220	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Különböző tér	Koporsó	Közfal	Embernek	Igen	3	32	6	3	3	6	2	2
5 – 129		Teljes	Szimbolikus ember	220	150	180	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér				Igen	3	9	0	0	1	2	1	1
5 – 130	Férfi	Teljes	Közös	280	150	210	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér	Sírkamra	Cölöpökkel		Igen	2	7	4	0	3	6	0	2
5 – 131	Férfi	Teljes	Közös	300	210	240	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér	Sírkamra	Cölöpökkel + Kettős falú + Mészbevonat		Igen	1	5	4	2	1	6	2	2
5 – 132	Gyerek	Teljes	Közös	180	100	200	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér	Sírkamra	Cölöpökkel		Igen	1	4	4	0	1	3	1	1
5 – 133	Nő	Teljes	Közös	230	140	220	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Különböző tér	Sírkamra	Cölöpökkel + Közfal		Igen	6	17	0	0	0	4	2	2
5 – 134	Nő	Teljes	Közös	220	120	290	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér	Sírkamra			Igen	2	19	0	0	0	8	3	1
5 – 137	Nő	Teljes	Közös	250	160	120	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér				Igen	3	3	0	0	0	3	1	1
5 – 138	Férfi	Teljes	Közös	250	160	180	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér	Sírkamra	Cölöpökkel		Igen	0	1	0	1	0	3	1	2
5 – 139	Férfi	Teljes	Közös	240	160	180	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér	Sírkamra			Igen	3	0	16	0	3	10	3	2
5 – 140	Férfi	Teljes	Közös	280	175	170	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér	Sírkamra	Cölöpökkel + Kettős falú + Mészbevonat		Igen	0	1	0	0	1	4	1	1
5 – 142	Férfi	Teljes	Közös	280	180	270	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Azonos	Azonos tér	Sírkamra			Igen	3	26	10	0	3	5	2	2

5 – 145	Nő	Teljes	Közös	250	180	230	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér	Sír-kamra			Igen	1	2	0	0	0	2	1	2
5 – 149	Férfi	Teljes	Közös	300	200	170	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér				Igen	3	2	5	0	2	6	2	2
5 – 152	Férfi+-Nő	Teljes	Közös	220	180	155	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Különböző tér	Sír-kamra	Közfal		Igen	0	0	1	1	0	1	0	2
5 – 153	Férfi	Teljes	Közös	320	220	230	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Azo-nos	Azonos tér	Sír-kamra			Igen	1	12	3	0	0	6	2	2
6 – 5	Nő	Teljes	Közös	270	140	170	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér	Sír-kamra				4	1	0	2	0	1	0	1
6 – 37	Férfi	Teljes	Közös	290	180	126	Téglalap	Padkás sír	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér	Sír-kamra				5	0	1	0	1	4	1	1
6 – 48	Férfi	Teljes	Közös	300	170	170	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					4	14	31	0	1	6	1	1
6 – 52	Nő	Teljes	Közös	286	202	175	Trapéz	Padkás sír	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					7	19	1	50	0	5	1	2
6 – 58	Férfi+-Gyerek	Teljes	Közös	270	170	176	Téglalap	Padkás sír	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					3	0	2	0	3	4	1	2
6 – 67	Férfi	Teljes	Közös	330	188	136	Téglalap	Padkás sír	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					6	21	33	0	1	6	1	2
6 – 80	Férfi	Teljes	Közös	285	155	144	Téglalap	Padkás sír	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					7	0	1	0	1	3	1	1
6 – 84	Gyerek	Teljes	Közös	240	143	158	Téglalap	Padkás sír	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér	Kő-pakolás				4	0	1	0	1	3	1	1
6 – 86	Férfi	Teljes	Közös	260	160	165	Téglalap	Padkás sír	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					5	18	31	0	2	3	1	1
6 – 88	Férfi	Teljes	Közös	235	120	145	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					4	0	1	0	2	3	1	2
6 – 93	Nő	Teljes	Közös	260	140	182	Trapéz	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					4	0	1	1	0	5	1	1
6 – 94	Férfi	Teljes	Közös	315	190	180	Téglalap	Padkás sír	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér	Sír-kamra				17	29	11	0	6	5	1	5
6 – 99	Férfi	Teljes	Közös	235	152	185	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					4	0	1	0	1	6	1	1

Temető - Sír szám	Ember (nem- és korosztály)	Ló	Sír típus	Hosszúság	Szélesség	Mélység	Sír alakja	Sírgödör	Ló elhelyezkedés az emberhez képest	Tájolás	Ló+Ember temetései azonos v. különböző térben	Berendezési típus	Sírkamra sajátosságai	Különberendezés	Bolygatott	„Klaszszikus” lószerszámok	Lószerszám veretek	Veretes övek	Test- és viseleti ékszerek	Fegyverek	Szerszámok és hétköznapi tárgyak	Edények	Faunabetét
6 – 111	Gyerek	Teljes	Közös	245	160	165	Téglalap	Padkás sír	Ember Bal oldalán	Ellentétes	Azonos tér					6	14	0	0	0	2	1	1
6 – 131	Férfi	Teljes	Közös	325	185	134	Téglalap	Padkás sír	Ember Bal oldalán	Ellentétes	Azonos tér					4	28	16	0	4	5	1	2
6 – 132	Férfi	Teljes	Közös	275	165	180	Trapéz	Padkás sír	Ember Bal oldalán	Ellentétes	Azonos tér					4	16	32	0	2	2	1	2
6 – 161	Férfi	Teljes	Közös	240	207	210	Négyzet	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Ellentétes	Azonos tér					4	1	4	0	5	6	1	1
6 – 170	Gyerek	Teljes	Közös	240	150	151	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Ellentétes	Azonos tér					2	0	0	0	0	2	1	1
6 – 187	Gyerek	Teljes	Közös	238	146	150	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Ellentétes	Azonos tér					3	0	1	0	1	4	1	1
6 – 221	Férfi	Teljes	Közös	268	130	210	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Ellentétes	Azonos tér					6	11	14	1	7	5	0	1
6 – 225	Férfi	Teljes	Közös	243	145	155	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Ellentétes	Azonos tér				Igen	4	0	2	0	3	6	2	1
6 – 226	Férfi	Teljes	Közös	270	200	167	Téglalap	Függőle--ges falú	Ember Bal oldalán	Ellentétes	Azonos tér					4	0	1	1	1	3	1	2
6 – 228	Férfi	Teljes	Közös	220	130	155	Téglalap	Függőlegeés falú	Ember Bal oldalán	Ellentétes	Azonos tér				Igen	4	0	0	0	3	3	1	0
6 – 229	Férfi	Teljes	Közös	250	145	160	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Ellentétes	Azonos tér	Sírkamra				3	0	0	0	0	0	0	0
6 – 230	Férfi	Teljes	Közös	245	180	165	Trapéz	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Ellentétes	Azonos tér					3	0	0	0	2	3	1	0
6 – 232	Férfi	Teljes	Közös	300	130	146	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Ellentétes	Azonos tér					7	18	14	0	6	7	1	1
6 – 233	Férfi	Teljes	Közös	290	150	157	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Ellentétes	Azonos tér					2	0	1	0	1	3	1	0
6 – 238	Férfi	Teljes	Közös	244	185	171	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Ellentétes	Azonos tér					5	3	6	0	3	4	1	1
6 – 243	Férfi	Teljes	Közös	290	145	158	Téglalap	Függőleges falú	Ember Bal oldalán	Ellentétes	Azonos tér					4	0	4	0	3	2	1	1

6 – 254	Férfi	Teljes	Közös	305	140	178	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					6	24	16	0	4	2	1	2
6 – 289	Gyerek	Teljes	Közös	257	166	154	Téglalap	Padkás sír	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					4	0	2	2	1	4	1	0
6 – 292	Férfi	Teljes	Közös	262	170	160	Trapéz	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					6	40	14	0	4	4	1	1
6 – 293	Férfi	Teljes	Közös	245	148	141	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér				Igen	4	0	5	0	2	2	1	2
6 – 314	Férfi	Teljes	Közös	250	130	142	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					4	0	1	0	3	2	1	0
6 – 321	Gyerek	Teljes	Közös	235	132	156	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					4	0	0	0	1	6	1	1
6 – 327	Férfi	Teljes	Közös	245	180	155	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					4	0	1	0	2	4	1	1
6 – 329	Férfi	Teljes	Közös	232	165	112	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					4	0	1	1	0	3	1	1
6 – 341	Gyerek	Teljes	Közös	230	160	130	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					4	0	1	1	0	3	1	1
6 – 374		Teljes	Szim-bolikus ember	240	135	159	Trapéz	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes				Lónak		4	0	0	0	2	2	1	1
6 – 375	Férfi	Teljes	Közös	268	170	167	Trapéz	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					4	0	1	0	5	2	1	2
6 – 380	Férfi	Teljes	Közös	230	165	138	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					3	0	2	0	1	3	1	1
6 – 381	Férfi	Teljes	Közös	280	161	152	Trapéz	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér				Igen	4	0	0	0	0	3	1	2
6 – 387	Férfi	Teljes	Közös	230	140	141	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					5	0	2	0	2	4	2	3
6 – 393	Férfi	Teljes	Közös	220	170	144	Téglalap	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					3	0	1	0	1	5	1	3
6 – 411	Férfi	Teljes	Közös	290	180	165	Trapéz	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér					4	0	3	0	2	7	1	2
6 – 417	Férfi	Teljes	Közös	270	150	170	Trapéz	Függőle-ges falú	Ember Bal oldalán	Ellen-tétes	Azonos tér				Igen	4	0	2	0	3	2	1	1